

**В.В. Лапацінская,
Т.У. Аляксеева**

ВЫРАЗНАЕ ЧЫТАННЕ

Метадычныя рэкамендацыі

2011

УДК 821.161.3(075.8)
ББК 83.3(4Бел)я73
Л24

Аўтары: дацэнт кафедры беларускай літаратуры УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, кандыдат філалагічных навук **В.В. Лапацінская**; выкладчык кафедры беларускай літаратуры УА “ВДУ імя П.М. Машэрава” **Т.У. Аляксеева**

Рэцэнзенты:
загадчык кафедры літаратуры УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт *В.М. Паклонская*;
прарэктар па вучэбнай рабоце УА “Віцебскі абласны інстытут развіцця адукацыі”,
кандыдат філалагічных навук *Ю.У. Маханькоў*

Метадычныя рэкамендацыі адрасаваны студэнтам-філолагам дзённага і завочнага навучання для вывучэння дысцыпліны “Выразнае чытанне” спецыялізацыі “Літаратуразнаўства”. Вучэбнае выданне можа быць цікавым для настаўнікаў-філолагаў для арганізацыі ўрокаў беларускай літаратуры і пазакласнай работы, а таксама вучняў старэйшых класаў.

Складзены на аснове базавай вучэбнай праграмы “Выразнае чытанне”, зацверджанай саветам УА “ВДУ імя П.М. Машэрава” (пратакол № 2 ад 28.09.2007 г.)

УДК 821.161.3(075.8)
ББК 83.3(4Бел)я73

© Лапацінская В.В., Аляксеева Т.У., 2011
© УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2011

ЗМЕСТ

I. УСТУП	4
II. ПРАГРАМА	5
III. ТЭКСТЫ ТВОРАЎ ДЛЯ ВЫРАЗНАГА ЧЫТАННЯ І ЗАВУЧВАННЯ НА ПАМЯЦЬ	7
IV. ЛІТАРАТУРА	8
V. ТЭМАТЫЧНЫ ЗМЕСТ КУРСА	9
5.1. Выразнае чытанне і яго месца ў педагагічным працэсе	9
5.2. З гісторыі metodyкі выразнага чытання	12
5.3. Асновы мастацкага чытання	15
5.4. Тэхніка маўлення. Арфаэпія. Інтанацыя	18
5.5. Распрацоўка чытання літаратурных твораў розных жанраў ...	25
VI. ПЛАНЫ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ	36
VII. ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ	40
VIII. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ПА ЗМЕСЦЕ ЎСЯГО КУРСА	41

I. УСТУП

Дысцыпліна “Выразнае чытанне” знаёміць студэнтаў-філолагаў з законамі і прыёмамі выразнага выканання вершаваных, пражаных і драматургічных твораў. Масацкае чытанне з’яўляецца першаасновай жывога вуснага слова і адным з яго творчых кампанентаў. Аснову навучання выразнаму чытанню складаюць метадычныя палажэнні рэжысёра і педагога К.С. Станіслаўскага, а таксама тэарэтычныя і практычныя працы вядомых педагогаў.

Мэта курса “Выразнае чытанне”: садзейнічаць выхаванню ў студэнтаў творчых адносін да масацкай літаратуры, дапамагаць ім засвойваць нормы беларускага літаратурнага вымаўлення, авалодваць сродкамі вобразна-эмацыянальнай і лагічнай выразнасці чытання.

Паляпшэнне прафесійнай падрыхтоўкі будучых настаўнікаў патрабуе вырашэння наступных **задач**:

- выпрацаваць у студэнтаў неабходныя навыкі і ўменні;
- садзейнічаць удасканаленню выразнасці і тэхнікі маўлення ў мэтах найбольш эфектыўнага кантакту з вучнямі;
- сфармаваць уменне максімальна выкарыстоўваць закладзеныя ў масацкім тэксце магчымасці творчага ўздзеяння;
- павысіць узровень інтэлектуальнага, эстэтычнага і масацкага развіцця будучых настаўнікаў.

Метадычныя рэкамендацыі “Выразнае чытанне” адрасаваны студэнтам III курса дзённай формы навучання спецыяльнасцей “Беларуская філалогія” і “Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць)”, складзены ў адпаведнасці з патрабаваннямі агульнаадукацыйнага стандарта і базавай праграмы. Курс разлічаны на 34 аўдыторныя гадзіны (10 лекцыйных і 24 практычныя) на дзённым аддзяленні.

II. ПРАГРАМА

Уводзіны

Выразнае чытанне як мастацтва. Сувязь з вуснай народнай творчасцю, тэатрам (акцёрскае выкананне), літаратурай (аўтарскае чытанне). З гісторыі мастацтва чытання (С. Полацкі, І.А. Крылоў, А.С. Пушкін, М.В. Гоголь, В.І. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Цётка, У.У. Маякоўскі, М.С. Шчэпкін, П.М. Садоўскі, І.Ф. Гарбуноў, М.М. Ярмолава, В.І. Качалаў, А.Я. Закушняк, У.М. Яхантаў, В.К. Сярожнікаў і іншыя).

З гісторыі метадкі выразнага (мастацкага) чытання (В.П. Астрагорскі, Д.Д. Каравякоў, Ю.А. Азароўскі, М.А. Рыбнікава, І.Я. Блінаў, Б.М. Найдзёнаў, Г.Ф. Завадская, Н.М. Салаўёва, Б.А. Буяльскі, У.А. Калеснік, В.І. Паўлоўская, Р.Р. Майман і іншыя).

Асновы мастацкага чытання

Выканальніцкі аналіз зместу літаратурнага твора. Асноўная думка твора ці ўрыўка. Мэта чытання. Вобразныя бачанні. Эмацыянальнасць. Падтэкст. Віды сувязі.

Імідж чытальніка. Поза. Жэсты (механічныя, апісальныя, псіхалагічныя). Міміка. Знешні выгляд.

Крытэрыі выразнасці чытання. Змястоўны кампанент, логіка маўлення, выразнасць нямоўных сродкаў эмацыянальнага ўздзеяння.

Тэхніка маўлення. Арфаэпія. Інтанацыя

Рэспірацыя (арганізацыя дыхання), фанацыя (утварэнне голасу), артыкуляцыя (вытворчасць гукаў). Фізіялагічнае і моўнае дыханне. Правільнае дыханне. Умовы, якія забяспечваюць добрае фанатычнае дыханне. Праца па ўдасканаленні дыхання.

Голас як індывідуальная характарыстыка чалавека. Вышыня і сіла голасу, гучнасць, тэмбр. Неабходныя якасці аратарскага голасу. Недахопы голасу. Практыкаванні па працы з голасам.

Дыкцыя. Яе асноўныя характарыстыкі: правільнасць артыкуляцыі, ступень выразнасці, манера вымаўлення слоў. Дэфекты артыкуляцыі: паталагічныя і звязаныя з парушэннем нарматыўнага вымаўлення ў выніку няправільна засвоеных артыкуляцыйных рухаў. Практыкаванні па выпраўленні і ўдасканаленні артыкуляцыі і дыкцыі.

Недахопы маўлення: эканне, эмканне, затрымка дыхання на ўдыху, назалізацыя і іншыя, іх выкараненне.

Арфаэпія як раздзел мовы, які вывучае законы правільнага вымаўлення. Націск. Нормы вымаўлення асобных гукаў і іх спалучэнняў. Інтанацыйна-меладычны лад маўлення.

Інтанацыя і яе кампаненты. Віды інтанацыі: пералічэння, прычыны, мэты, супрацьпастаўлення, пытаньня, падзелу, папярэджання. Манатон. Інтанацыйнае выражэнне знакаў прыпынку.

Практыкаванні на выпрацоўку інтанацыі. Лагічны націск. Правілы пастаноўкі лагічнага націску. Віды паўз: лагічныя, псіхалагічныя, радковыя, кароткія, доўгія, пачатковыя, фінальныя, інверсійныя. Практыкаванні на расстаноўку паўз.

Перадача эмацыйнасці і экспрэсіўнасці маўлення. Тэмп. Рытм. Тон і тэмбр голасу як сродкі выразнасці.

Партытура.

Спецыфіка чытання літаратурных твораў розных жанраў

Чытанне мастацкай прозы. Спецыфіка чытання празаічных урыўкаў апавядальна-апісальнага характару і празаічных урыўкаў з дыялогам. Ідэя і тэма твора. Словы аўтара і мова персанажаў. Этапы працы с тэкстам: падрыхтоўка да ўспрыняцця, арганізацыя першаснага ўспрыняцця, аналіз літаратурнага твора.

Спецыфіка чытання і расказвання казак. Чытальнік (студэнт, настаўнік, вучань) у ролі казачніка. Сувязь чытальніка са слухачамі пры чытанні і расказванні казак.

Чытанне вершаваных твораў. Спецыфіка чытання і расказвання баек. Будова байкі. Адносіны чытальніка да яе зместу. Выкарыстанне жэстаў і мімікі пры расказванні тэксту байкі.

Спецыфіка чытання розных відаў лірыкі (пейзажнай, грамадзянскай, філасофскай, інтымнай). Вершаваны радок. Памер. Рыфма. Музычнасць.

Чытанне драматычных твораў. Індывідуальнае чытанне драматычнага твора ці ўрыўкаў з яго. Чытанне прозвішчаў і імёнаў дзейных асоб, аўтарскіх рэмарак.

Чытанне драматычнага твора ці ўрыўкаў з яго па ролях. Чытанне аўтарскіх рэмарак і каментарыяў. Пераўвасабленне ў дзейных асоб.

Мастацкае чытанне ў агульнаадукацыйнай школе

Урокі выразнага чытання ў школе. Структура ўрока. Прынцыпы навучання выразнаму чытання. Патрабаванні да вучнёўскага мастацкага чытання і яго ацэнка.

Арганізацыя школьнага гуртка або студыі тэатральнага мастацтва.

Арганізацыя літаратурных вечароў, конкурсаў мастацкага чытання вучняў у школе.

ІІІ. ТЭКСТЫ ТВОРАЎ ДЛЯ ВЫРАЗНАГА ЧЫТАННЯ І ЗАВУЧВАННЯ НА ПАМЯЦЬ

1. Багдановіч М. “Зімой”, “Цёплы вечар, ціхі вецер, свежы стог”.., “Раманс”, “Санет” (“Замёрзла ноччу шпаркая крыніца...”), “Пан над белым пухам вішняў”, “Трыялет”, “Пагоня”, “Жывеш не вечна, чалавек...”.
2. Барадулін Р. “Трэба дома бываць часцей”, “Мая бацькаўшчына”, “Пакуль жывеш, развітвайся з жыццём”.
3. Броўка П. “Калі ласка!”, “Пахне чабор”.
4. Бураўкін Г. “Край мой...”.
5. Бядуля З. “На каляды к сыну”.
6. Вярцінскі А. “Жыццё даецца, каб жыццё тварыць...”.
7. Гарун А. “Датрымаў характар”.
8. Гілевіч Н. “Край мой беларускі...”, “Актава”, “Родная мова”.
9. Грахоўскі С. “Чалавеку патрэбна не слава...”.
10. Дудараў А. “Вечар”(урыўкі на выбар).
11. Казкі “Лёгкі хлеб”, “Як Сцёпка з панам гаварыў”, “Залаты птах”, “Іван Світаннік”, “Музыка-чарадзеі”.
12. Карамзаў В. “Дзяльба кабанчыка”.
13. Караткевіч У. “Беларуская песня”, урыўкі з рамана “Каласы пад сярпом тваім”.
14. Колас Я. “Новая зямля”, “На ростанях” (урыўкі на выбар), “О, край родны, край прыгожы!”, “Чуваць вясна”, “Родныя вобразы”, “Песняру”.
15. Крапіва К. “Ганарысты парсюк”, “Саманадзейны конь”, “Махальнік Іваноў”, “Дзед і баба”; “Хто смяецца апошнім” (урыўкі з п’есы на выбар).
16. Куляшоў А. “Бывай”, “Спакойнага шчасця не зычу нікому”.
17. Купала Я. “Спадчына”, “З кутка жаданняў”, “Роднае слова”, “За ўсё”, “Мая вера”.
18. Лынькоў М. “Васількі”.
19. Мележ І. “Людзі на балоце” (урыўкі на выбар).
20. Панчанка П. “Родная мова”, “Той дзень прапаў...”, “Мала сказаць: ненавіджу...”.
21. Пташнікаў І. “Алені”, “Львы”.
22. Сучасная паэзія і проза (урыўкі на памяць).
23. Танк М. “Шчасце”, “Санет”, “Паэзія”, “Родная мова”.
24. Трус П. “Падаюць сняжынкі...”.
25. Чорны К. “Вераснёвыя ночы”. Урыўкі з рамана “Пошукі будучыні”.
26. Шамякін І. Урыўкі з рамана “Сэрца на далоні”.

IV. ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Генкин, В.М. Основы техники речи и выразительного чтения / В.М. Генкин. – Витебск, 2000.
2. Каляда, А.А. Выразнае чытанне / А.А. Каляда. – Мн., 1989.
3. Князьков, А.А. Техника речи и постановка голоса / А.А. Князьков. – М., 1990.
4. Майман, Р.Р., Дмитриева, Е.Д., Найденов, Б.С. Выразительное чтение: практикум / Р.Р. Майман, Е.Д. Дмитриева, Б.С. Найденов. – М., 1980.

Дадатковая

1. Найденов, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Найденов. – М., 1986.
2. Белецкий, А.И. В мастерской слова / А.И. Белецкий. – М., 1989.
3. Буяльский, Б.А. Искусство выразительного чтения / Б.А. Буяльский. – М., 1986.
4. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – М., 1991.
5. Гиршман, М.М. Ритм художественной прозы / М.М. Гиршман. – М., 1982.
6. Головин, Б.Н. Основы культуры речи / Б.Н. Головин. – М., 1980.
7. Демидова, М.П., Моложай, Г.Н. Лингвистический анализ художественного текста / М.П. Демидова, Г.Н. Моложай. – М., 1989.
8. Каляда, А.А. Мастацкае чытанне ў школе: 5–11 кл. / А.А. Каляда. – Мн., 1992.
9. Капшай, Н.П. Работа над поэтическим текстом в школе / Н.П. Капшай. – Мн., 2001.
10. Никольская, С.Т., Майорова А.В., Осокин В.В. Выразительное чтение / С.Т. Никольская, А.В. Майорова, В.В. Осокин. – Л., 1990.
11. Ревуцкий, О.И. Анализ художественного текста как коммуникативно обусловленного связного целого / О.И. Ревуцкий. – Мн., 1998.
12. Русецкий, В.Ф. Ключ к слову: беседы о языке художественной литературы / В.Ф. Русецкий. – Мн., 2000.
13. Рыданова, И.И. Культура речевого поведения учителя / И.И. Рыданова. – Мн., 2000.
14. Савостьянов, А.И. Техника речи в профессиональной подготовке учителя / А.И. Савостьянов. – М., 1999.
15. Супрун, А.Е. Лекции по теории речевой деятельности / А.Е. Супрун. – Мн. 1996.

V. ТЭМАТЫЧНЫ ЗМЕСТ КУРСА

5.1. Выразнае чытанне і яго месца ў педагогічным працэсе

ПЫТАННІ:

1. Выразнае чытанне, яго задачы і значэнне.
2. Шляхі развіцця мастацтва чытання.

1. Выразнае чытанне – самастойны від мастацтва, практычная дысцыпліна, сутнасць якой – творчае ўвасабленне літаратурнага твора ў сапраўднае, жывое слова. Увасобіць твор у слова – азначае выклікаць ва ўяўленні слухача створаную аўтарам карціну жыцця ва ўсёй шматграннасці і паўнаце, раскрыць адносіны мастака да таго, што ён стварыў і да думак, што ўклаў аўтар у твор, перадаць асаблівае мастацкай формы, стыль аўтара.

Аснову навучання выразнаму (мастацкаму) чытання складаюць метадычныя палажэнні рэжысёра і педагога К.С. Станіслаўскага.

Выразнае чытанне – практычная дысцыпліна і павінна выражаць наступныя **задачи**:

- 1) сайдзейнічаць выхаванню творчых адносін да мастацкай літаратуры;
- 2) дапамагаць засвойваць нормы беларускага літаратурнага вымаўлення;
- 3) авалодаць сродкамі вобразна-эмацыянальнай і лагічнай выразнасці чытання;
- 4) выпрацаваць неабходныя навыкі і ўменні мастацкага чытання літаратурных твораў;
- 5) павысіць узровень інтэлектуальнага, эстэтычнага і мастацкага развіцця будучых настаўнікаў.

Для таго каб будучы настаўнік мовы і літаратуры змог забяспечыць прафесійны ўзровень навучання выразнаму чытання школьнікаў, яму самому неабходна авалодаць асновамі мастацтва жывога вуснага слова.

Каб выразна прачытаць мастацкі твор, неабходна:

- глыбока пранікнуць у змест і зразумець ідэйна-мастацкую сутнасць аўтарскага тэксту;
- стварыць на гэтай аснове вобразныя бачанні адлюстраванага ў творы жыцця;
- умець “прысвойць” на час чытання аўтарскі тэкст, каб больш яскрава раскрыць яго змест;
- выклікаць у сябе адпаведныя эмацыянальныя адносіны да таго, што чытаецца;
- мець валявое жаданне ўздзейнічаць мастацкім словам на вучняў, каб дасягнуць на ўроку канкрэтнай выхаваўча-навукальнай мэты.

2. У сучасным яго выглядзе мастацтва чытання склалася не адразу. Яго гісторыя ўзаемазвязана з гісторыяй літаратуры і тэатра.

Вытокі выразнага чытання – вусная народная творчасць. Гусяры, барды, баяны, скамарохі – першыя майстры мастацтва слова, з’яўляліся творцамі і выканаўцамі народнага эпасу.

Са з’яўленнем пісьменнасці мастацтва слова не перастае існаваць. Яно змяняецца разам са зменамі ў літаратуры. Яго развіццё ішло двума шляхамі: чытанне сваіх твораў аўтарамі і выкананне літаратурных твораў актёрамі тэатра.

У канцы XVIII стагоддзя ў літаратурных і тэатральных гуртках шырокае распаўсюджанне атрымала класіцыстычная дэкламацыя – высакамоўная, узнёсла-напеўная манера вымаўлення тэксту, занесеная з Францыі. Гэта манера найбольш адпавядала густам вышэйшых пластоў і была прынята ў арыстакратычных салонах.

У канцы XIX ст. мастацтва дэкламацыі становіцца здабыткам не толькі паэтаў і актёраў, але і аматараў.

Далейшыя шляхі развіцця мастацтва чытання звязаны з усталяваннем у літаратуры рэалізму. Новыя творы патрабавалі і новай манеры чытання. Так, напрыклад, у зусім супрацьлеглай дэкламацыі манеры чытаў свае байкі І.А. Крылоў. Прастата і натуральнасць маўлення сталі адметнымі рысамі яго выканання.

Велізарны ўплыў на развіццё мастацтва чытання зрабіў А.С. Пушкін і ў якасці паэта, і як выдатны выканаўца сваіх твораў. Па ўспамінах сучаснікаў чытанне Пушкіна адрознівалася музычнасцю і эмацыянальнай насычанасцю.

Услед за Пушкіным рэалістычнае чытанне развіваў і прапагандаваў М.В. Гоголь. Па сведчаннях, ён быў выдатным прамоўцам, з аднолькавым поспехам чытаў свае камедыі і рамантычныя творы.

У 40-я гады XIX ст. шмат для развіцця на Беларусі мастацтва жывога вуснага слова зрабіў В. Дунін-Марцінкевіч. Ён арганізаваў прыватны тэатр у сваім фальварку Люцінка і школу для дзяцей сялян. Для Дуніна-Марцінкевіча жывое беларускае слова было сродкам абуджэння цікавасці ў сялян да сваёй нацыянальнай гісторыі і культуры, да беларускай літаратуры.

Вялікая заслуга ў замацаванні рэалістычнай манеры выканання на літаратурнай эстрадзе і тэатры належыць рускаму артысту М.С. Шчэпкіну. У 1843 годзе Шчэпкін М.С. у Маскве ў адным з прыватных дамоў арганізаваў “вечары для чытання”, якія праводзіліся адзін раз на тыдзень. Творы чыталіся па кнізе (не на памяць), але гэта не выключала мастацкасці і прафесійнасці выканання.

Адначасова Шчэпкін з’яўляўся майстрам разнавіднасці выразнага чытання – вуснага апавядання, матэрыялам якому служылі асабістыя назіранні і жыццёвы досвед.

Гэтую справу працягнулі П.М. Садоўскі і І.Ф. Гарбуноў.

П.М. Садоўскі – адзін з вядомых рускіх акцёраў, паплечнік А.М. Астроўскага ў справе развіцця рускага тэатра. Галоўны кірунак пазатэатральнай дзейнасці Садоўскага складала не чытанне, а апавяданне ўласных твораў. У адрозненне ад Шчэпкіна, які расказваў ад свайго імя, Садоўскі вёў апавяданне ад імя якой-небудзь асобы.

У якасці апавядальніка вядомасць заваяваў Гарбуноў І.Ф. – акцёр Маскоўскага Малога, а затым Пецярбургскага драматычнага тэатра. У далейшым ён пакінуў тэатр і прысвяціў сябе канцэртнай дзейнасці. Гарбуноў – першы, хто зрабіў апавяданне з эстрады сваёй асноўнай прафесіяй.

Традыцыю выканання лепшых твораў літаратуры, распачатую яшчэ Шчэпкіным, працягнулі акцёры сталічных і правінцыяльных тэатраў.

Пачынаючы з 70-х гадоў XIX ст. на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў першае месца на літаратурнай эстрадзе займала выдатная руская артыстка М.М. Ярмолава. Яе творчасць на эстрадзе і ў тэатры была выражэннем гарачай любові да свабоды, пылкага пратэсту супраць прыгнёту, гвалту, сацыяльнай няроўнасці.

Рэвалюцыйнае прамойнае мастацтва сваё развіццё знайшло ў дзейнасці пачынальнага крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры Ф. Багушэвіча. На літаратурных вечарах і іншых мерапрыемствах Ф. Багушэвіч выступаў з чытаннем уласных вершаў. Тэмы для сваіх твораў паэт браў з народнага жыцця, галоўным героем заўсёды быў народ, менавіта таму і сілу ўздзеяння свайго мастацкага слова паэт правяраў на сялянскай аўдыторыі.

З імем Ф. Багушэвіча звязаны першыя крокі аднаго з відаў мастацтва жывога вуснага слова на Беларусі – судовага прамойніцкага мастацтва.

Напярэдадні рэвалюцыйных падзей 1905 года сярод беларускай перадавой інтэлігенцыі сваёй актыўнай грамадскай і асветніцкай дзейнасцю была шырока вядома Цётка. Рэвалюцыйная палкасць, публіцыстычны пафас яе жывога вуснага слова нязменна прыцягвалі ўвагу слухачоў на мітынгх і сходах.

Цётка выступала з мастацкім чытаннем сваіх вершаў і твораў іншых аўтараў. Высокі творчы ўзровень выканальніцкага майстэрства Цёткі тлумачыцца тым, што яна валодала прафесійнымі навыкамі мастацкага чытання, якія выпрацавала, наведваючы драматычныя курсы пры Львоўскім універсітэце ў гады эміграцыі.

У мастацтве вуснага слова значнае месца займае творчасць У. Маякоўскага як паэта і выканаўцы асабістых твораў. Маякоўскі выступаў за тое, каб паэты чыталі перад шырокай слухацкай аўдыторыяй. Вершы аўтара выконвалі Ільінскі, Яхантаў, крыху пазней – Качалаў і іншыя.

Рэпертуар Качалава складаўся гадамі і быў вельмі вялікім і разнастайным як па тэматыцы, так і жанрава. Качалаў чытаў Пушкіна, Лермантава, Грыбаедава, Тургенева, Блока, Талстога, Маякоўскага, Ясеніна, Барыцкага, Сіманава, Маршака і інш. Для яго выканання характэрна глыбокае пранікненне ў філасофскую сутнасць твора, у думкі і пачуцці аўтара, якія ён з незвычайнай глыбінёй даносіў слухачам.

Адметнай падзеяй, што адыграла вялікую ролю ў развіцці мастацтва чытання, былі літаратурныя канцэрты – “вечера расказа” А.Я. Закушняка ў 1924 годзе.

Закушняк – першы выканаўца буйных літаратурных форм (аповесці, рамана). Аснова яго творчасці: апавядальнік – гэта інтэпрэтатар. Для гэтага Закушняк распрацаваў спецыяльныя творчыя прыёмы:

- 1) зносіны са слухачом (непасрэдны зварот);
- 2) выяўленне сваіх адносін да аўтара, яго ідэй, герояў і ўсяго апісанага;
- 3) знаходжанне сваёй асабістай маўленчай манеры (стыля) для выканання кожнага аўтара;
- 4) стварэнне непасрэдна вобраза апавядальніка.

“Вечера расказа” Закушняка сталі зараджэннем новага жанру. Творчыя прыёмы яго сталі метадычнай базай мастацкага чытання як самастойнага віда мастацтва.

У 1924 годзе на эстрадзе з’яўляецца і яшчэ адзін сапраўдны майстр сваёй справы – Яхантаў В.Н. Ён быў стваральнікам літаратурных мантажаў і кампазіцый, якімі ён адгукаўся на хвалюючыя падзеі сучаснасці. Для распрацоўкі тэмы, сцвярджэння паўнаты ідэі Яхантаў аб’ядноўваў у адзінае цэлае рознабаковы матэрыял: вершы, мастацкую прозу, публіцыстыку, успаміны, лісты, газетныя артыкулы, вытрымкі з прадмоў і інш.

У 30-я гг. XX ст. вызначаецца цэлая плеяда прадстаўнікоў мастацтва выразнага чытання.

Развіццё выразнага чытання як самастойнага віду мастацтва вызначыла свае тэарэтычныя пазіцыі і стварыла новую прафесію – рэжысёраў гэтага жанру.

5.2. 3 гісторыі методыкі выразнага чытання

Слова – гэта адзін са сродкаў, з дапамогай якога педагог уздзеянчае на вучня. Вось чаму для настаўніка важна валодаць культурным выразным маўленнем, сваім голасам. Выразнасць маўлення настаўніка значна ўплывае на працэс навучання. Вялае, бязколернае маўленне не зацікаўлівае вучняў. І, наадварот, маўленне эмацыянальна афарбаванае, інтанацыйна рознабаковае ўзмацняе

цікавасць вучняў, дапамагае ўспрыняццю і запамінанню паведамляемага матэрыялу.

Як бы далёка ні зазірнулі мы ў мінулае, якую б школу ні ўспомнілі, мы заўсёды знойдзем у ліку яе абавязковых задач навучанне вучняў чытанню, умению ператвараць слова напісанае ў слова, якое гучыць, гэта і значыць таму, што мы і называем выразным чытаннем.

У старажытнагрэчаскіх школах вучняў навучалі чытаць Гамера і іншых паэтаў. Тэкст не проста чытаўся, а дэкламаваўся спачатку настаўнікам, потым вучнем. Звярталася ўвага не толькі на правільнасць вымаўлення, але і на гармонію, і рытм, таму навучанне дэкламацыі вялося адначасова з навучаннем музыцы.

У старажытнаруускай школе навучанне вуснаму маўленню ўваходзіла ў педагагічны працэс з самага пачатку існавання школы на Русі. Задойга да ўзнікнення пісьменнасці і кніжнай літаратуры ва ўсходніх славян была багатая і разнастайная вусная паэзія. Казкі, прымаўкі, прыказкі, лірычныя і абрадавыя песні выконваліся не прафесіяналамі. Прафесійныя выканаўцы – скамарохі, гусяры, казачнікі – вылучыліся к часу ўтварэння ранняй феадальнай дзяржавы.

Са з'яўленнем пісьмовай літаратуры фальклор працягваў сваё развіццё, узбагачаўся новымі жанрамі. Такі жанр, як прамова, перш за ўсё быў разлічаны на вуснае выкананне. Многія даследчыкі лічаць, што паэма “Слова пра паход Ігаравы” таксама чыталася ўслых.

XVII стагоддзе ў гісторыі рускай культуры характарызуецца паслабленнем уплыву царквы і ўзмацненнем усяго свецкага. Праз аб'яднанне рускіх зямель з украінскімі і беларускімі адбываецца збліжэнне культур, а таксама аб'яднанне іх з заходняй культурай. Назіраецца значны прагрэс у галіне педагагікі, прычым асобая ўвага звяртаецца на культуру вуснага маўлення. Найбольш цікавыя ў гэтым сэнсе выказванні двух выдатных пісьменнікаў і педагогаў – Епіфанія Славінецкага і Сімяона Полацкага.

С. Полацкага па праву можна лічыць пачынальнікам не толькі сілабічнай паэзіі, але і свецкага мастацкага чытання на Русі. Полацкі надае вялікае значэнне вуснаму маўленню пры адукацыі і выхаванні дзяцей. Гэтаму ў значнай ступені прысвечаны зборнік Полацкага “Рыфмалагіён”. Усе прывітанні і вершы Сімяона Полацкага разлічаны на выкананне ўслых. Яны чыталіся самім паэтам, яго вучнямі і іншымі асобамі. У гэты час упершыню ўзнікае тэрмін “дэкламацыя”.

Такім чынам, выразнае чытанне ўвайшло ў практыку рускай школы і сэтэмы выхавання ў другой палове XVII ст. адначасова з развіццём сілабічнага вершаскладання і было звязана з тэатральным мастацтвам.

З 30-х гадоў XVIII стагоддзя ўсё мацней адчуваецца французскі ўплыў на рускую культуру і літаратуру, на рускі тэатр. Рыса мінулага – напеўнасць – сутыкаецца ў тэатры з французскай манерай дэкламацыі. У школьную практыку ўваходзіць навучанне дэкламацыі.

З 70-х гадоў XVIII стагоддзя пачынаецца заняпад класіцызму ў рускай літаратуры. У гэты ж час змяняецца і характар сцэнічнага маўлення. Замест пафаса, які панаваў у класіцыстычнай дэкламацыі, акцёры імкнуцца да перадачы ўсяго багацця чалавечых пачуццяў.

XIX стагоддзе прынесла значныя змены ў галіне адукацыі. Чытанне літаратурных твораў набывае ўсё большае распаўсюджанне і значна змяняе свой характар пад уплывам аўтарскіх чытанняў. Крокам да прастаты і натуральнасці былі аўтарскія чытанні І.А. Крылова. Самае вялікае значэнне ў 20–30-я гады XIX ст. мелі аўтарскія чытанні А.С. Пушкіна.

Другая палова 50–60-х гг. – час грамадскага руху ў Расіі. Вядучай ідэяй, якой прытрымліваліся педагогі і пісьменнікі гэтага перыяду, было вяхаванне чалавека ў шырокім сэнсе гэтага слова. Усе метадысты 60-х гадоў надавалі выразнаму чытання вялікае значэнне, але, на жаль, у іх артыкулах не адлюстроўваўся чытацкі вопыт, і не даваліся неабходныя метадычныя рэкамендацыі. Таму ў школьнай практыцы нярэдка назіраліся выпадкі антымастацкага чытання настаўнікаў.

Вялікі ўплыў на развіццё metodyкі выразнага чытання і на яго прымяненне ў рускіх школах аказалі працы В.П. Астрагорскага, які звярнуў асобую ўвагу на эмацыянальны бок успрыняцця мастацкага твора і на эстэтычнае выхаванне. Ён лічыў мэтазгодным увядзенне выразнага чытання ў праграму як асобнага прадмета, а таксама прымяненне яго на ўроках і ў пазакласнай рабоце з вучнямі. Асабліва папулярнай была яго кніга “Выразительное чтение”, якая вытрымала шмат выданняў. У ёй змяшчалася дакладная сістэма навучання выразнаму чытання: тэхніка маўлення, логіка маўлення, а затым “вывучэнне розных тонаў”, гэта значыць праца над эмацыянальнай выразнасцю. Такой паслядоўнасці прытрымліваецца большасць аўтараў, у тым ліку і сучасных.

Самай грунтоўнай працай па пытаннях выразнага чытання была ў гэты перыяд кніга Д.Д. Каравякова “Искусство и этюды выразительного чтения”. Яна была адрасавана толькі настаўнікам, бо Каравякоў лічыў, што заняткі выразным чытаннем без кіраўніка немагчымыя.

У 90-я гады XIX стагоддзя афармляецца і атрымлівае сваё далейшае развіццё сімвалізм. Тэорыя выразнага чытання робіць у гэты перыяд значны крок. Вядучым метадыстам данага перыяду трэба лічыць Ю.А. Азароўскага. У першую чаргу ён звяртаў увагу на развіццё ўяўлення пры падрыхтоўцы чытання мастацкага твора.

На Беларусі методыка выразнага чытання пачала развівацца толькі ў савецкі перыяд з адкрыццём вышэйшых педагагічных устаноў. Праграма грунтавалася на прынцыпах і патрабаваннях рускай дарэвалюцыйнай методыкі навучання мастацтву чытання.

У пасляваенны час выкладчыкі выразнага чытання ў ВНУ кіраваліся праграмай і падручнікам “Выразительное чтение и культура устной речи” (М., 1946) І. Блінова.

У 1956 г. Міністэрства асветы РСФСР зацвердзіла праграму “Практикум по выразительному чтению” Б. Найдзёнава, Т. Завадскай, М. Шавялёва, якая істотна адрознівалася ад папярэдніх навуковай абгрунтаванасцю тэарэтычных пытанняў мастацтва чытання і практычных рэкамендацый, сцісласцю і дакладнасцю вызначэння тэм практыкума.

У Беларусі першым дапаможнікам па выразным чытанні стала кніга “Вусная мова і выразнае чытанне” (Мн., 1962), напісаная У. Калеснікам і Ф. Янкоўскім.

5.3. Асновы мастацкага чытання

ПЫТАННІ:

1. Выканальніцкі аналіз зместу літаратурнага твора.
2. Выпрацоўка вобразных бачанняў.
3. Выяўленне логікі думак і дзеянняў у тэксце.

1. Дзейнасць настаўніка з’яўляецца сродкам як навучання, так і выхавання вучняў. Для настаўніка літаратуры адным з эфектыўных сродкаў уздзеяння на розум і пачуцці вучняў з’яўляецца мастацкае чытанне літаратурных твораў.

Для таго, каб творча ўвасобіць мастацкі тэкст у жывым вусным слове, неабходна папярэдне прааналізаваць твор, спасцігнуць яго сэнс, эстэтычна ацаніць і ўспрыняць яго змест, мастацкія вартасці. Гэты аналіз шмат у чым падобны да літаратуразнаўчага, аднак паколькі праводзіцца з мэтай падрыхтоўкі да выканання (мастацкага чытання, расказвання) літаратурнага твора (або ўрыўка з яго), то, безумоўна, мае сваю спецыфіку, што пэўным чынам выяўляецца ў яго назве – выканальніцкі аналіз.

Выканальніцкі аналіз мастацкага тэксту пачынаецца з вызначэння асноўнай думкі (ідэі) твора і мэты.

Асновай выканальніцкага аналізу з’яўляецца прынцып паэтапнага засваення зместу мастацкага тэксту, паступовага “ўжывання” ў яго, выяўлення асноўнай думкі твора і лагічнай паслядоўнасці яе развіцця, стварэння вобразных бачанняў, што выклікаюць пэўныя эмацыянальныя адносіны да іх, развіцця валявога

жадання дзейнічаць аўтарскім словам пры чытанні літаратурнага твора ўслых.

Настаўнік літаратуры павінен помніць і аб тым, што неабходна ўлічваць таксама псіхалага-фізіялагічныя ўзроставыя асаблівасці вучняў, узровень іх інтэлектуальнага і эстэтычнага развіцця. Школьнікам усіх узроставых груп трэба дапамагаць у пошуках шляхоў выяўлення самастойнасці як у выказваннях, так і ў дзеяннях, учынках, справах.

Настаўнік сучаснай агульнаадукацыйнай школы не можа абмежавацца расказваннем зместу мастацкага твора, а павінен растлумачыць, давесці канкрэтна і вобразна, даступна і пераканальна, у чым заключаецца ідэйная і эстэтычная каштоўнасць і вартасць думкі аўтара для сучаснасці.

Мэта выканальніцкага аналізу – выявіць ідэйна-сэнсавую сутнасць літаратурнага твора, належным чынам ацаніць галоўныя падзеі, канкрэтна ўявіць мастацкія вобразы, адчуць, успрыняць прыгажосць створаных паэтычных замалёвак, пранікнуць у глыбіню пачуццяў, якія паказваюцца ў творы. Гэта прыблізная паслядоўнасць выканальніцкага аналізу мастацкага тэксту, бо кожны чытальнік заўсёды сам шукае і знаходзіць тыя шляхі, якія найбольш адпавядаюць яго творчай індывідуальнасці, мастацкім запатрабаванням. Аднак пры гэтым абавязкова выкарыстоўваюць асноўныя элементы вобразна-эмацыянальнай і лагічнай выразнасці вуснай мовы.

2. Успрыманне зместу адлюстраванага ў творы жыцця – гэта своеасаблівае вывучэнне, даследаванне, пазнанне характару літаратурных герояў і таго асяроддзя, у якім яны дзейнічаюць. Узровень успрымання залежыць ад узроўню інтэлектуальна-пачуццёвага развіцця чалавека, ад яго здольнасці фантазіраваць, паверыць у мастацкі вымысел і ад многіх іншых фактараў.

Чытач, знаёмячыся са зместам мастацкага твора, адразу, па ходу развіцця сюжэта падсвядома ўступае ва ўзаемадзеянне з героямі, становіцца саўдзельнікам усіх падзей, а таксама ўчынкаў герояў, суперажывае ўсе тыя жыццёвыя перыпетыі, у якія яны трапляюць волюю аўтара, адразу бачыць, гэта значыць вобразна, хаця і не заўсёды канкрэтна, уяўляе дзейных асоб, у выніку чаго ў яго паступова выпрацоўваюцца даволі пэўныя да іх саміх, а таксама іх дзеянняў і спраў адносіны. Успрыманне зместу мастацкага твора ў чытача адбываецца непрыкметна, без асаблівых намаганняў з яго боку.

Зусім інакш складваюцца адносіны з аўтарскім тэкстам у настаўніка літаратуры. Разам з вучнямі ён павінен не толькі чытаць мастацкія творы, каб атрымаць ад гэтага працэсу эстэтычнае задавальненне, але і абавязкова “праходзіць”, вывучаць тыя з іх, што акрэслены праграмай агульнаадукацыйнай школы.

Менавіта гэта акалічнасць перашкаджае першароднасці ўспрымання зместу мастацкага твора будучымі настаўнікамі літаратуры. Пераважная большасць з іх лічаць, што яны ўжо дастаткова добра ведаюць, напрыклад, праграмныя вершы, таму не абцяжарваюць сябе паглыбленым вывучэннем іх зместу, а па школьнай звычцы адразу пачынаюць завучваць тэкст на памяць. Між тым, толькі ўменне расказаць, прачытаць мастацкі тэкст так, каб вучні паверылі, быццам настаўнік сам толькі што аб чымсьці даведаўся, сам упершыню гэта ўбачыў, пачуў і адчуў, можа аказаць на школьнікаў належнае эстэтычнае ўздзеянне. Значыць, менавіта праз выпрацоўку вобразных бачанняў можна сапраўды данесці да вучняў асноўную ідэю твора. А для гэтага трэба выпрацаваць уменне чытаць вядомы тэкст так, нібы ўпершыню знаёмімся з ім (нанова адкрываеш, знаходзіш невядомае, здзіўляешся і радуешся прыгажосці з'яў, чалавечых пачуццяў, узаемаадносін і г.д.).

3. Пры выканальніцкім аналізе мастацкага твора неабходна выяўляць і засвойваць логіку думкі і дзеяння ў кожным эпізодзе, якая залежыць ад дакладнасці і глыбіні прачытання і ўспрымання значэння асобных слоў і фраз, а таксама спасціжэння сэнсавай сутнасці ўсяго твора.

Разуменне значэння слоў і ўвасабленне ў вуснай мове іх сэнсу залежыць ад таго, што чытальнік успрыме ў аўтарскім тэксце, што захоча сказаць гэтым тэкстам слухачам. Займаючыся выканальніцкім аналізам, трэба выпрацаваць адно з самых важных у сцэнічнай мове – ўменне дзяліць тэкст на моўныя такты. Моўныя такты – гэта найменшыя, інтанацыйна непадзельныя сэнсавыя адзінкі фразы.

Слухаючы жывую гаворку, мы заўважаем, што адны словы выдзяляюцца голасам больш, другія – менш, у пэўных месцах вытрымліваюцца паўзы, затым абмен інфармацыяй працягваецца. Логіка мыслення і маўлення ўдзельнікаў гутаркі вызначаецца канкрэтнай сітуацыяй і задачай моўнай камунікацыі. Сэнсавы, дзейсны націск – галоўны інтанацыйны сродак выражэння “сэнсу” фразы ў вуснай мове пры дапамозе ўсіх інтанацыйных яе характарыстык: змены вышыні, сілы, хуткасці. Сэнсавы дзейсны націск вырастае з кантэксту, выражае “новае” ў выказванні.

Выразнасць мовы пры чытанні дасягаецца таксама дакладным вызначэннем месца сэнсавых паўз у тэксце. Паўзы не толькі падзяляюць тэкст на моўныя такты, але і даюць настаўніку магчымасць падумаць пра тое, што ён скажа вучням далей.

Падзел тэксту на моўныя такты залежыць ад канкрэтнасці выяўлення асноўнай думкі ўсяго твора, вызначэння задачы чытання кожнай часткі, сэнсавай сутнасці кожнага сказа і слова.

Настаўніку варта помніць, што чым менш у сказе націскных слоў, тым ён больш зразумелы (пры ўмове, вядома, што правільна вызначаны самыя лагічныя цэнтры).

Для лепшага ўвасаблення зместу твора неабходна скласці партытуру яго чытання.

Партытура чытання – графічнае абазначэнне элементаў мастацкага чытання.

Складанне партытуры чытання – гэта дадатковы аналіз тэксту. Партытура служыць творчым арыентарам для выканаўцы ў яго будучай працы над творам. Чытальнік, аднойчы распісаўшы партытуру чытання, можа вяртацца да яе кожны раз, калі зноў возьме для выканання гэты самы твор.

5.4. Тэхніка маўлення. Арфаэпія. Інтанацыя

Методыка трэніроўкі сродкаў тэхнічнай выразнасці грунтуецца на прынцыпе ўзаемазалежнасці і ўзаемасувязі дыхання, голасу, дыкцыі, пантамімікі, тэксту, мімікі.

Выразныя фізічныя дзеянні рук, ног, галавы, тулава ўтвараюць жэсты, якія з’яўляюцца дадатковым інфармацыйным сродкам у працэсе камунікацыі. Назіраючы ў жыцці за людзьмі, лёгка пераканацца ў тым, што ўсе яны ў час гутаркі карыстаюцца жэстамі і мімікай – выразнымі рухамі мышцаў твару, як адной з форм праяўлення пачуццяў. Жэсты і міміка ажыўляюць вусную мову, робяць яе больш выразнай і зразумелай.

Настаўнік літаратуры не можа быць сухім, бясстрасным, абыхавым інфарматарам. Яму неабходна заўсёды заставацца жывым чалавекам, які ўздзейнічае на вучняў як сваім інтэлектам, так і ўсімі выяўленчымі сродкамі свайго псіхафізічнага апарату. Аднак жэсты і міміка яго не павінны быць фармальнымі, надуманымі. Яны – натуральны вынік роздуму і перажыванняў, таму лаканізм, канкрэтнасць, вобразнасць – асноўныя характэрныя асаблівасці жэстаў і мімікі настаўніка літаратуры.

Па тым, як настаўнік гаворыць – увасабляе ў жывым слове думкі і пачуцці, – можна вызначыць узровень яго культуры і педагогічнага майстэрства. Вусная мова настаўніка павінна адрознівацца ад бытавой, вызначацца спецыяльнай выразнасцю, адпавядаць нормам літаратурнай мовы. Асаблівую ўвагу будучыя настаўнікі літаратуры павінны звярнуць на вывучэнне і засваенне норм літаратурнага вымаўлення.

Дыханне – гэта жыццёва неабходны фізіялагічны працэс спажывання арганізмам кіслароду і выдзялення вуглякіслага газу. Арганізм чалавека сам рэгулюе дыханне.

Існуюць два віды дыхання: газаабменнае, або фізіялагічнае, асноўная функцыя якога – вентыляцыя лёгкіх і забеспячэнне арганізма кіслародам, і фанацыйнае, або моўнае, якое служыць не толькі для забеспячэння арганізма кіслародам, але і для гукаўтварэння.

У працэсе дыхання ўдзельнічаюць розныя комплексы мышцаў. З улікам гэтага вызначаюцца чатыры асноўныя тыпы дыхання: плечавы, грудны, рэберны, брушны, або дыяфрагмавы. Не адзін з гэтых тыпаў у чыстым выглядзе не адпавядае тым патрабаванням, якія прад'яўляюцца да дыхання мастацтвам выразнага чытання: дыханне павінна быць глыбокае, спакойнае і непрыкметнае. Найбольш прыдатным у гэтых адносінах з'яўляецца камбінаваны, або рэберна-дыяфрагмавы тып дыхання.

Калі міжвольнае (газаабменнае) дыханне выходзіць з-пад кантролю (арганізм сам рэгулюе гэты працэс), то адвольнае (фанацыйнае) дыханне вымагае самай пільнай увагі і абавязковай трэніроўкі. Будучым настаўнікам трэніраваць фанацыйнае дыханне неабходна таму, што на ўроках ім давядзецца шмат гаварыць. Настаўніку трэба дыхаць не так, як робіць гэта сам арганізм, а так, як таго патрабуе логіка аўтарскага тэксту. Для выпрацоўкі гэтых уменняў існуе шэраг практыкаванняў на трэніроўку дыхання, голасу і дыкцыі (пз).

Праблема выхавання моўнага голасу існуе вельмі даўно. Найбольш распаўсюджанымі недахопамі моўнага голасу з'яўляюцца наступныя: афанія – невыразнасць, цямьнасць гучання (голосу не хапае чысціні і гучнасці); дысфанія – адсутнасць устойлівага, роўнага гучання, у выніку чаго голас часта зрываецца, дрыжыць; фонастэнія – хуткая стамляльнасць голасу; псеўдафонастэнія – перарывістаць голасу, выкліканая няўменнем чалавека кіраваць сваімі эмоцыямі. Прычынамі гэтых недахопаў могуць быць хранічныя прастудныя захворванні, фізічнае і псіхалагічнае стамленне, курэнне (асабліва калі курыць пачынаюць у раннім узросце) і інш. Але часцей за ўсё яны з'яўляюцца вынікам элементарнага няведання фізіялогіі чалавека і парушэння гігіены голасу. Каб развіць і палепшыць уласцівасці голасу, трэба штодзённа яго трэніраваць. Калі гэтым не займацца, з цягам часу нават добры голас можа страціць сваю сілу і мілагучнасць.

На ўроках мовы і літаратуры настаўнік дзейнічае словам у позых, стоячы і сядзячы. Каб падрыхтаваць будучага настаўніка да тыповых умоў яго педагагічнай дзейнасці, практыкаванні для трэніроўкі дыхання, голасу і дыкцыі трэба выконваць у гэтых самых станах. Заўважана, што многім студэнтам і настаўнікам падчас слоўнага дзеяння не хапае дыхання, таму што яны робяць “перабор” кіслароду, ствараючы ў арганізме яго лішкі. Менавіта такія “перабор” ускладняе працэс маўлення, перашкаджае натуральна гаварыць і чытаць. На

занятках важна выпрацаваць правільнае становішча цела (спіна павінна быць прамая, рукі, шыя, плечы – без мышачнага напружання), бо ад гэтага ў многім залежыць правільная арганізацыя дыхання і гукаўтварэння.

Голас. Праблема выхавання моўнага голасу існуе вельмі даўно. У яе вырашэнні зацікаўлены людзі самых розных прафесій. Вядомыя педагогі мінулага і сучаснасці гаварылі і гавораць пра неабходнасць развіваць, выходзіць галасы будучых настаўнікаў.

Частковае выкарыстанне таго станоўчага, што ёсць у рабоце выкладчыкаў сцэнічнай мовы вядучых тэатральных школ краіны (Л.Ф. Сарычавай, Л.Б. Дзмітрыева, Э.М. Чарэлі, Г.М. Пятровай, З.В. Саўковай і інш.), і апора на ўласны шматгадовы вопыт працы са студэнтамі розных факультэтаў педагогічнага інстытута далі магчымасць Калядзе А.А. распрацаваць і ўкараніць у практыку сістэму падрыхтоўчых практыкаванняў для развіцця моўнага голасу будучых настаўнікаў. Сістэма гэта ўяўляе сабой узаемазвязаны комплекс разнастайных фізічных практыкаванняў і псіхалага-педагогічных прыёмаў, якія дапамагаюць студэнту авалодваць прафесійнымі ўменнямі і навыкамі кіравання моўным голасам. Развіццё (пастаноўка) моўнага голасу разглядаецца як частка ўсяго працэсу навучання студэнтаў-філолагаў тэхніцы вуснай мовы. Заняткі плануюцца так, каб паступова прывучаць студэнта да сістэматычнай штодзённай працы па ўдасканаленні ўсяго моўнага апарату. Пастаянны мэтакіраваны трнінг, воля і настойлівасць могуць дапамагчы студэнту стаць сапраўдным настаўнікам, майстрам педагогічнай справы.

Распрацоўка моўнага голасу з'яўляецца адзіным псіхафізіялагічным працэсам, які складаецца з трэніроўкі дыхання, выпраўлення недахопаў дыкцыі і развіцця голасу для авалодання мастацтвам жывога вуснага слова. Перш чым займацца трэніроўкай голасу, неабходна пазнаёміцца з працэсам *гукаўтварэння*, з будовай моўнага апарату, з якасцямі і ўласцівасцямі моўнага голасу.

Усе гукі чалавечага голасу ўзнікаюць у гартані – трубцы конусападобнай формы, якая складаецца з некалькіх храсткоў, знешніх і ўнутраных мышцаў і размешчана паміж трахеяй і глоткай. У гартані знаходзяцца галасавыя звязкі – мышцы складанай будовы, пакрытыя слізістай абалонкай. У спакойным стане галасавыя звязкі ўтвараюць трохкутную адтуліну для праходу паветра, якую называюць галасавой шчылінай. Пры фанатыі галасавыя звязкі збліжаюцца, напружваюцца і пачынаюць вібраваць. Гукавыя хвалі, што ўзніклі ў гартані, узмацняюцца дзякуючы рэзанатарам і распаўсюджваюцца ва ўсе бакі: не толькі ў навакольнае асяроддзе, але і па ўнутраных шляхах арганізма. У арганізме чалавека ёсць шмат

розных поласцей і трубак, у якіх можа развівацца рэзаніраванне (трахеі, бронхі, гартань, глотка, насаглотка і г.д.). Рэзаніраванне выкарыстоўваецца пры пастаноўцы голасу для паляпшэння першапачатковага гуку, што ўзнікае ў галасавой шчыліне, і для паляпшэння якасці гучання вуснай мовы ў цэлым.

Тэмбр – афарбоўка голасу, якую яму надаюць абертаны. Спецыялісты, напрыклад Г.М. Пятрова, зазначае, што неаднолькавае гучанне мовы ў розных людзей залежыць ад многіх асаблівасцей: ад вышыні, на якой гаворыць чалавек, ад мелодыкі мовы, яе тэмпу, багацця інтанацый і індывідуальных якасцей артыкуляцыі, ад дынамічных адрозненняў. Наша вуха чуйна ловіць гэтыя асаблівасці і па іх пазнае чалавека, які гаворыць. У сваёй большасці чалавечыя галасы звычайныя, толькі невялікая колькасць людзей мае рэдкія па прыгажосці тэмбру галасы, якія адразу звяртаюць на сябе ўвагу. Змяніць тэмбр моўнага голасу цяжка, аднак зрабіць яго больш чыстым (зняць сіпату, хрыпласць, гугнявасць, вісклівасць і іншыя недахопы) можна, займаючыся спецыяльнымі практыкаваннямі. Канчаткова тэмбр голасу фарміруецца ў юнацкім узросце.

Сіла гуку ў значнай ступені залежыць ад актыўнасці работы органаў моўнага апарату. Чым з большым напорам выдыхаецца паветра праз галасавую шчыліну, тым большую сілу набывае гук. На ўроках настаўнікам толькі ў выключных выпадках даводзіцца спецыяльна ўзмацняць гучанне голасу, звычайна ж яны карыстаюцца гукам сярэдняй сілы, які адрозніваецца ад бытавой мовы дзейснай накіраванасцю. Нельга блытаць сілу гуку з крыкам (павышанай гучнасцю). Выкарыстоўваць гук вялікай сілы ў вуснай мове можна доўга, а крыкам можна карыстацца вельмі абмежаваны час. Крык звязаны з празмернымі перагрузкамі органаў гукаўтварэння (асабліва галасавых звязак), што можа выклікаць іх пашкоджанне і захворванне. Каб гэтага не здарылася, кожны чалавек павінен навучыцца разумна карыстацца голасам, развіць такія надзвычай неабходныя яго якасці, як вынослівасць і палётнасць.

Палётнасць (пасыл) гуку – здольнасць голасу распаўсюджвацца на пэўную адлегласць. Правільны пасыл гуку забяспечвае добрую чутнасць нават пры невялікай сіле голасу. Кожнаму, хто выступае публічна, у тым ліку настаўніку, неабходна навучыцца інтуітыўна вымяраць адлегласць, на якой знаходзіцца суб'еднік або слухач, і ў залежнасці ад гэтага рэгуляваць актыўнасць пасылу. Калі дыханне ў чалавека слаба натрэніраванае, гук яго голасу распаўсюджваецца дрэнна. Таму развіццё палётнасці і вынослівасці – здольнасці голасу вытрымліваць значныя фізічныя і псіхалагічныя нагрузкі – залежыць ад працэсу дыхання, работы ўнутрыглотачнай і знешняй артыкуляцыі, якасці рэзаніравання. Голас настаўніка павінен

быць чысты, звонкі, сакавіты і роўны пры гучанні ва ўсіх рэгістрах моўнага дыяпазону.

Дыяпазон – аб’ём голасу, які вызначаецца інтэрвалам паміж даступнымі яму самым нізкім і самым высокім гукамі. Звычайна дыяпазон моўнага голасу складае адну-паўтары актавы. Асноўная нагрузка выпадае на сярэднія ноты моўнага голасу, якімі настаўнік часцей карыстаецца ў размове, пры чытанні ўголос.

Рэгістр – частка гукавога дыяпазону чалавечага голасу. Э. Чарэлі лічыць, што ў моўным голасе існуюць грудны, або ніжны, рэгістр, змешаны, або сярэдні, і галаўны, або верхні. Межы рэгістраў моўнага голасу найчасцей залежаць ад індывідуальных асаблівасцей моўнага апарату чалавека. Трэніруючы моўны голас, трэба асаблівую ўвагу звяртаць на выпрацоўку ўменняў і навыкаў плаўнага, мяккага, непрыкметнага пераходу з рэгістра на рэгістр. Толькі пры глыбокім, трэніраваным дыханні і здаровых органах моўнага апарату можна развіць моцны і звонкі голас.

Дыкцыя і арфаэпія. Па тым, як настаўнік гаворыць – увасабляе ў жывым слове думкі і пачуцці, можна вызначыць узровень яго культуры і педагогічнага майстэрства. Вусная мова настаўніка павінна адрознівацца ад бытавой, вызначацца спецыяльнай выразнасцю, адпавядаць нормам літаратурнай мовы.

Мова чалавека можа быць правільная – выразная, чыстая, зразумелая, а таксама няправільная, г. зн. такая, якая мае пэўныя хібы і заганы. Моўныя недахопы даволі разнастайныя. Яны залежаць ад стану цэнтральнай нервовай сістэмы, ад будовы языка, губ, паднябenna, сківіц, насоглоткі і падзяляюцца на арганічныя, што звязаны з фізіялагічнымі парушэннямі моўных органаў, і неарганічныя, якія ўзнікаюць з-за механічнага пераймання чужых недахопаў або нядабайнага выхавання вуснай мовы дзіцяці. Выпраўляць няправільнае вымаўленне можна шляхам медыцынскай аперацыі некаторых частак моўнага апарату або штодзённай іх трэніроўкай, для чаго абавязкова трэба высветліць прычыну моўных недахопаў. Таму студэнты, у мове якіх ёсць такія недахопы, як картавасць, шапялявенне, гугнявасць, павінны атрымаць кансультацыю лагапеда, каб правільна вызначыць шлях іх выпраўлення.

На занятках выразнага чытання варта займацца выпраўленнем нескладаных, але распаўсюджаных моўных недахопаў. Да іх адносяцца маларухомасць губ – у час фанаты адсутнічае артыкуляцыйная выразнасць губ, вымаўленне “скрозь зубы” – гукі ўтвараюцца пры адсутнасці паміж зубамі шчыліны для выдыхаемага паветра, а таксама парушэнне арфаэпічных норм беларускай мовы. Для распрацоўкі дыкцыйнай выразнасці вуснага слова будучых

настаўнікаў варта выкарыстоўваць практыкаванні індыўідуальнага і харавога выканання. Працаваць над удасканаленнем дыкцыі неабходна нават і тады, калі ў чалавека няма прыкметных недахопаў.

Асабліваю ўвагу будучыя настаўнікі літаратуры павінны звяртаць на вывучэнне і засваенне норм літаратурнага вымаўлення. Для самападрыхтоўкі мэтазгодна выкарыстоўваць тэхнічныя сродкі навучання – магнітафон ці прайгравальнік. Студэнты са слабым музычным слыхам не чуюць, як яны гавораць, дакладней, ім здаецца, што яны правільна выконваюць парады і патрабаванні выкладчыка адносна вымаўлення, а на самай справе працягваюць дапускаць уласныя памылкі. Каб студэнты змаглі пачуць уласны голас, іх выкананне варта запісаць на магнітафонную стужку. Слухаючы затым гэты запіс (з прыпынкамі і паўтурамі), студэнт павінен выявіць хібы свайго вымаўлення і ўдасканаліць гучанне асобных гукаў. Затым уключаецца для праслухоўвання запіс узорнага выканання. Праслухоўванне і параўнанне ўласнага выканання з узорным дапаможа студэнту зразумець, якія недахопы яму патрэбна выправіць і да чаго неабходна імкнуцца ў працэсе авалодання нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення.

Матэрыял для засваення беларускіх арфаэпічных норм можна знайсці і ў фонахрэстаматыі па беларускай літаратуры для 4–10 класаў, у якую ўключаны запісы твораў беларускай мастацкай літаратуры ў выкананні такіх майстроў мастацтва жывога вуснага слова, як І. Курган, Г. Гарбук, М. Захарэвіч, Л. Давідовіч, Б. Уладамірскі і інш.

Такі шлях моўных трэніровак садзейнічае развіццю музыкальнага і фаналагічнага слыху студэнтаў, дае магчымасць адчуць і крытычна ацаніць вынікі сваёй працы. Важнае значэнне мае і тое, што, слухаючы майстроў мастацкага слова, студэнты атрымліваюць магчымасць успрымаць не толькі інтанацыйнае гучанне тэксту, але мноства паняццяў, пачуццяў, мастацкіх вобразаў.

Пантаміміка, жэсты, міміка. Разважаючы аб прафесійным навучанні будучых настаўнікаў, А.С. Макаранка слухна заўважаў, што “не можа быць добрым выхавальнік, які не валодае мімікай, які не можа надаць свайму твару неабходны вобраз ці стрымаць свой настрой... у будучым у педагогічных інстытутах абавязкова будзе выкладацца і пастаноўка голасу, і поза, і валоданне сваім арганізмам, і валоданне сваім тварам”, і дадаваў: “Без такой работы я не ўяўляю сабе работу выхавальніка”.

Стаць сапраўдным майстрам педагогічнай справы настаўнік можа толькі з цягам часу, набыўшы багаты жыццёвы і педагогічны вопыт. Вельмі важна, каб выпускнікі прыходзілі ў школу такімі маладымі спецыялістамі, якія не толькі ўсебакова падрыхтаваны ў пэўнай галіне навукі, але і вызначаюцца высокім узроўнем культуры,

выхаванасці, валодаюць уменнямі і навыкамі навучання і выхавання школьнікаў. А для гэтага будучаму настаўніку трэба спачатку навучыцца кіраваць сабою.

У жыцці ніхто не задумываецца над тым, як выканаць звычайныя бытавыя дзеянні, напрыклад, сесці, устаць, прайсціся па пакоі, спыніцца ля акна ці стала і г.д. Усе гэтыя простыя дзеянні выконваюцца без асаблівых валявых і фізічных намаганняў, бо яны засвойваюцца чалавекам у выніку штодзённай практыкі. Аднак калі студэнтам прапануецца выканаць падобныя дзеянні ва ўмовах “публічнай адзіноты” – на групавых занятках перад аднакурснікамі, то не ва ўсіх і не ўсё атрымліваецца натуральна і нязмушана. Прычына – псіхафізічны заціск, празмернае хваляванне з-за таго, што, як звычайна тлумачаць студэнты, “усе глядзяць на цябе”.

Распрацоўваючы комплекс практыкаванняў для развіцця простых навыкаў руху (пастава, паход, позы, жэсты, міміка), А.А. Каляда абапіраўся на багаты вопыт І.Э. Коха, набыты ім у выхаванні прафесійных акцёраў, а таксама на вынікі ўласнай педагагічнай практыкі.

У.І. Даль характарызуе *паставу* як стройнасць, велічнасць, прыстойнасць і прыгажосць усіх рухаў цела. Добрая пастава характарызуецца наступнымі прыметамі:

1) пазваночнік трохі прагнуты ў паяснічнай частцы цела, плечы распрастаны, шыя прамая, ніжнебрушныя мышцы злёгка напружаны, рукі свабодна апушчаны;

2) ногі самкнуты ці трохі расстаўлены, калі прамыя, ступні злёгка развернуты ў бакі.

Калі вага цела пераносіцца на адну нагу, то яна павінна быць прамая ў калене, а другая – трохі выстаўлена ўперад і аслаблена ў каленым суставе.

Правільная бытавая *паходка*, якая магчыма толькі пры правільнай паставе, патрабуе, каб пяткі ставіліся па адной лініі, а наскі злёгка разварочваліся ў бакі (гэта асабліва добра відаць пры хадзбе па неглыбокім снезе ці мокрым пяску). Крокі павінны быць роўныя, плаўныя. Такая паходка выпрацоўваецца пры актыўнай рабоце мышцаў абедзвюх ног, якія забяспечваюць рух наперад. Кожны крок суправаджаецца ўзмахамі правай і левай рукі (узмахі гэтыя не павінны быць шырокія ці высокія).

У чалавека з прыгожай паставай *поза* заўсёды натуральная і эстэтычная. Настаўніку варта пра гэта памятаць і сачыць за сваёй паставай. На ўроку кожная поза настаўніка павінна адпавядаць канкрэтнай педагагічнай сітуацыі, у такім выпадку яна не будзе адцягваць увагу вучняў. Любому настаўніку, у тым ліку і настаўніку літаратуры, на ўроку даводзіцца стаяць за сталом, ля акна або ля дошкі, сядзець за сталом і г.д. Ад таго, якое становішча прымае яго

цела ў гэтых позах, у значнай ступені залежыць эфектыўнасць уздзеяння на вучняў жывога слова настаўніка.

Разглядаць ці хаця б пералічыць усе позы, якія прымаюць настаўнікі на ўроках, немагчыма: іх шмат, і залежаць яны ад індывідуальных асаблівасцей характару чалавека, яго агульнай культуры. Аднак будучыя настаўнікі яшчэ падчас вучобы ва ўніверсітэце павінны выпрацаваць і развіць пластыку цела, а ў далейшым сачыць за тым, каб іх позы заўсёды былі эстэтычныя і зручныя.

Выразныя фізічныя дзеянні рук, ног, галавы, тулава ўтвараюць *жэсты*, якія з'яўляюцца дадатковым інфармацыйным сродкам у працэсе камунікацыі. Назіраючы ў жыцці за людзьмі (дарослымі ці дзецьмі), лёгка пераканацца ў тым, што ўсе яны ў час гутаркі карыстаюцца жэстамі і *мімікай* – выразнымі рухамі мышцаў твару, як адной з форм праяўлення пачуццяў. Жэсты і міміка ажыўляюць вусную мову, робяць яе больш выразнай і зразумелай.

5.5. Распрацоўка чытання літаратурных твораў розных жанраў

Навыкі ўвасаблення ў жывым вусным слове аўтарскага тэксту з усімі яго асаблівасцямі будучыя настаўнікі літаратуры могуць набыць, калі на занятках выразнага чытання будуць вучыцца “ставіць” сябе на месца літаратурнага героя і спрабаваць вырашаць узнятыя ў творы праблемы, абавіраючыся на ўласныя веды і вопыт: “А калі б я трапіў у такія абставіны? Што зрабіў бы я, каб са мною такое здарылася? Як бы я рэагаваў на гэта? Калі студэнт здолее выявіць усе кампаненты складанай аўтарскай задумкі, калі ён, пры дапамозе выкладчыка або самастойна, разбіраецца ў сэнсаво-псіхалагічным змесце твора, зробіць яго на час чытання “сваім”, г. зн. зразумее, убачыць, адчуе тое, пра што гаварыцца ў тэксце, успрыме ўсё так, быццам гэта адбывалася з ім, у такім выпадку чытанне прынясе і яму, і слухачам эстэтычнае задавальненне.

Распрацоўка сродкаў выразнасці чытання мастацкага тэксту праводзіцца ў адпаведнасці з наступным планам:

1) знаёмства са зместам мастацкага твора. Студэнты атрымліваюць дамашняе заданне: прачытаць твор, які будзе распрацоўвацца на групавых занятках, вызначыць асноўную думку і мэту яго чытання, занатаваць гэта ў сшытак. Выкананне дамашняга задання вымагае ад студэнтаў самастойнасці мыслення і эстэтычнай ацэнкі твора, выяўлення ўласнага мастацкага густу, творчых адносін да тэксту;

2) падзел тэксту на часткі, калі ў гэтым ёсць патрэба, падбор назвы да іх і вызначэнне задачы чытання кожнай часткі;

3) распрацоўка сродкаў вобразна-эмацыянальнай і лагічнай выразнасці чытання мастацкага твора;

4) удакладненне асноўнай думкі і мэты чытання.

На практычных занятках пры праверцы дамашняга задання студэнты выступаюць з паведамленнямі пра аўтара, выказваюць свае думкі адносна тэмы і ідэі твора. У выніку абмеркавання розных варыянтаў адказаў на пастаўленыя пытанні студэнты пры дапамозе выкладчыка, які накіроўвае іх роздум у патрэбнае рэчышча і дапамагае раскрыць іх уласную творчую пазіцыю, канчаткова фармулююць асноўную думку і мэту чытання мастацкага твора.

Прытрымліваючыся прынцыпу не навязваць свайго пункту гледжання, выкладчык дапамагае студэнтам разабрацца ў сэнсавы-псіхалагічным змесце твора, але не паказвае ўзор чытання, бо на занятках неабходна развіваць у будучых настаўнікаў самастойнасць творчай інтэрпрэтацыі тэксту. Паказальнае ж чытанне выкладчыка ў большасці выпадкаў перашкаджае гэтаму, вядзе да механічнага пераймання.

Напачатку інтанацыйны малюнак тэксту ў студэнтаў не заўсёды можа быць цікавы ў творчых адносінах, бо яны яшчэ не ў дастатковай меры адчулі прыгажосць мастацкага твора, не выявілі багацця ідэйна-псіхалагічнага зместу, не зрабілі яго сваім. Калі ж студэнты самастойна ці з дапамогай выкладчыка дакладна вызначаць, што і з якой мэтай ім трэба чытаць, калі гэта іх усхваляе і захопіць, калі ў іх з'явіцца валявое жаданне, патрэбна выказацца ўслых і падзяліцца ўласнымі думкамі і перажываннямі, што з'явіліся ў выніку ўспрымання і ўсведамлення зместу аўтарскага тэксту, тады яны будуць не проста чытаць або раскажваць мастацкі тэкст, а пачнуць дзейнічаць жывым вусным словам;

5) складанне партытуры чытання мастацкага тэксту.

Каб захаваць распрацаваны на практычных занятках прыбліжны малюнак увасаблення мастацкага тэксту ў жывым вусным слове, студэнты пры дапамозе выкладчыка складаюць яго **партытуру**: графічна абазначаюць месца лагічных і псіхалагічных паўз, вызначаюць сэнсавыя цэнтры, націскныя словы.

Пры навучанні мастацтву чытання важна, каб яго тэхнічныя прыёмы і сродкі садзейнічалі творчай актывізацыі студэнтаў, таму на практычных занятках варта намячаць прыбліжны варыянт увасаблення тэксту літаратурнага твора ў жывым вусным слове, а дома студэнты павінны самастойна дапрацоўваць яго:

6) узорнае чытанне мастацкага тэксту выкладчыкам, або праслухоўванне запісанага на магнітафон, або іншы носьбіт чытання майстрам мастацкага слова.

На заключным этапе практычных заняткаў, падагульняючы ўсю працу над мастацкім тэкстам, выкладчык сам, па магчымасці ўзорна,

чытае літаратурны твор або дае студэнтам паслухаць запіс чытання майстра мастацкага слова. У гэтым выпадку трэба падкрэсліць, што будучым настаўнікам не навязваецца той ці іншы варыянт чытання, а толькі наглядна паказваецца адзін з магчымых шляхоў увасаблення мастацкага тэксту ў жывым вусным слове.

Такім чынам, працэс распрацоўкі сродкаў выразнасці чытання мастацкага тэксту грунтуецца на двух прынцыпах:

- а) паступовым засваенні зместу твора;
- б) развіцці творчай індывідуальнасці чытальніка.

Пры распрацоўцы сродкаў выразнасці чытання літаратурнага твора абавязкова трэба ўлічваць спецыфіку яго жанру. Практычныя распрацоўкі чытання, якія прыводзяцца ніжэй, разлічаны на тое, каб пазнаёміць будучых настаўнікаў з метадыкай работы над літаратурнымі творамі розных жанраў. Іх нельга лічыць адзіна правільнымі і нязменнымі. Для настаўніка работа па распрацоўцы чытання – заўсёды творчы працэс, а не механічнае, бяздумнае перайманне прапанаванага варыянта.

Паслядоўнасць распрацоўкі сродкаў выразнасці чытання мастацкіх тэкстаў розных жанраў вызначана з улікам ступені цяжкасці іх увасаблення ў жывым вусным слове.

Проза. Празаічны мастацкі тэкст звычайна нагадвае тую жывую мову, з якой мы звяртаемся адзін да аднаго. І хоць, безумоўна, мова мастацкай прозы і звычайная гутарковая мова не раўназначныя, усё ж мова прозы бліжэй да яе, чым вершаваная. Менавіта гэтым абумоўлена тое, што непасрэдная распрацоўка сродкаў мастацкага чытання літаратурных твораў пачынаецца з празаічных тэкстаў апісальна-апаўдальнага характару і тэкстаў з наяўнасцю дыялогу.

Падрыхтоўку да чытання невялікіх урыўкаў празаічных тэкстаў апісальна-апаўдальнага характару варта пачынаць са знаёмства са зместам усяго твора.

Студэнты (вучні) выпрацоўваюць уменне “прысвойваць” словы аўтара на час чытання, у выніку чаго іх выкананне пачынае нагадваць натуральную моўную імправізацыю.

Выпрацаваныя навыкі натуральнай гукавой перадачы “маналагічнага” тэксту выкарыстоўваюцца і пры чытанні празаічных урыўкаў з дыялогам, увасабленне якіх у жывым вусным слове мае, аднак, свае спецыфічныя творчыя і тэхнічныя асаблівасці і цяжкасці.

Своеасаблівасць распрацоўкі сродкаў выразнасці чытання празаічных урокаў з дыялогам заключаецца ў тым, што настаўніку (студэнту) патрэбна не толькі “прысвоіць” словы аўтара і падзяліцца са слухачамі яго думкамі і пачуццямі, але і знайсці моўную характарнасць гучання слоў кожнага героя, г.зн. знайсці неабходныя сродкі выразнасці для перадачы асаблівасцей мовы герояў. Гэта

вымагае дадатковай распрацоўкі тэхнікі чытання тэксту і, галоўнае, паглыблення ў псіхалогію адносін, учынкаў і паводзін герояў.

Казкі. Дзеці вельмі любяць казкі. Пры напаміне настаўніка, што ён будзе расказваць або чытаць казку, у класе адразу наступае такая цішыня, што, як кажуць, муха праляціць – чуваць будзе. Вучні ўважліва і дапытліва глядзяць на настаўніка і чакаюць нечага незвычайнага. Непраўдападобнасць, перабольшанне, таямнічасць і фантастычнасць з’яў і падзей, дынамічнасць развіцця дзеяння – ўсё гэта захапляе душы дзяцей, цалкам завалодвае імі, прымушаючы разам з казачнымі героямі пераадолюваць усе цяжкасці і перашкоды, якія выпалі на іх долю. Дзеці заміраюць ад страху, калі герою пагражае смяротная небяспека, і пачынаюць шаптаць з намерам папярэдзіць яго аб гэтым. Шчасцем свецяцца дзіцячыя вочы, шчырай радасцю, калі дабро перамагае зло.

Дзеці больш любяць слухаць казкі, калі іх расказваюць, а не чытаюць. І гэта заканамерна. Пры расказванні настаўнік увесь час знаходзіцца ў непасрэднай псіхалагічнай сувязі з вучнямі, мае магчымасць адзначыць эфектыўнасць успрымання казачнага матэрыялу, праверыць сілу эмацыянальнага ўздзеяння на маленькіх слухачоў. З дапамогай позірку, мімікі, жэстаў можна больш яскрава раскрыць змест казкі.

Мастацкае чытанне казак пэўным чынам адрозніваецца ад чытання іншых праявічых тэкстаў. Асабліва ўзнёсласць, зацікаўленасць і захопленасць, перабольшаная таямнічасць, мяккасць, шчырасць і вялікая вера ў мастацкі вымысел павінны абавязкова адчувацца пры ўвасабленні ў жывым слове тэксту казак. Няма ніякай патрэбы націскаць на “страшныя” і “смешныя” эпізоды. Мастацкі густ, пачуццё меры падкажуць настаўніку, у якой ступені гэтыя эпізоды павінны быць “страшныя” ці “смешныя”. Празмернае іх выдзяленне выклікае слёзы або беспрычынны рогат. Але нельга таксама рабіць гэтыя эпізоды малазначнымі, абыякавымі, здымаючы напружанасць драматычнай сітуацыі або камічнасці у гратэскных месцах. Гэта зніжае мастацкія якасці казкі. Вучням, якія, слухаючы чытанне, становяцца ўдзельнікамі казачных падзей, вельмі важна, каб дзеянне было даведзена да канца, г.зн. да поўнай перамогі добра над злом, жыцця над смерцю, кахання над нянавісцю.

Казка – мастацкі вымысел, але яна выклікае глыбокія думкі і сапраўдныя пачуцці. Амаль заўсёды ў казцы больш дзеяння, чым слоў. Аднак гэтыя словы надоўга, а шмат у якіх выпадках і назаўсёды застаюцца ў нашай памяці. З казачным тэкстам трэба абыходзіцца вельмі асцярожна і далікатна, пры чытанні яго імкнуцца да змястоўнага, сапраўды творчага працэсу. Чым больш у казцы выдумкі, тым цяжэй дасягнуць праўдападобнасці пры перадачы ў жывым слове

фантастычных відовішчаў, характараў казачных герояў, іх подзвігаў, пачуццяў, думак, імкненняў. Увасабленне характару гэтых герояў у жывым слове цалкам залежыць ад эстэтычнага і інтэлектуальнага развіцця настаўніка, ад яго галасавых магчымасцей, ад уражлівасці і багацця яго душы.

Вучні ўспрымаюць казку толькі як вымысел у тым выпадку, калі настаўнік не зацікаўлены. Калі ж усхваляванасць і зацікаўленасць адчуваюцца, вучні ўважліва сочаць за паводзінамі герояў і вераць у рэальнасць падзей. Слухачы смуткуюць над трагічным лёсам любімых герояў, разам з імі радуюцца і напаўняюцца іх шчасцем. Але як толькі настаўнік сам перастае верыць зместу казкі, перастае жыць жыццём герояў, яго словы пачынаюць гучаць невыразна, штучна, і тады ён ператвараецца з мастака ў звычайнага, абывакавага інфарматара. З гэтага вынікае, што настаўнік павінен захапіцца казачным матэрыялам, каб здолець захапіць і сваіх выхаванцаў, розум і сэрцы якіх знаходзяцца пад псіхалагічным уздзеяннем казачнага тэксту.

Казка патрабуе не толькі багатай фантазіі настаўніка, але і вучняў, творчага ўяўлення, якое здолела б стварыць сакавітыя, узнёслыя і яркія казачныя вобразы.

Будучым настаўнікам на занятках выразнага чытання трэба навучыцца чытаць казку па кніжцы ці па сшытку так, каб у слухачоў стварылася ўражанне, быццам тэкст расказваецца па памяці. Дасягнуць гэтага дапамагае папярэдняе распрацоўка сродкаў выразнасці чытання.

Байкі. Байка мае свае характэрныя асаблівасці: іншасказальнасць, апавядальнасць, камізм, павучальнасць, якія абумоўлены спецыфікай гэтага літаратурнага жанру і якія неабходна ўлічваць пры ўвасабленні яе тэксту ў жывым вусным слове. Змест байкі просты, у яго аснове ляжыць востры канфлікт бытавога, сацыяльнага або палітычнага характару. Ёсць байкі, у якіх вывад даецца ў пачатку, а пасля ідзе тэкст, што пацвярджае слушнасць маралі. Тэксты некаторых баек так выразна раскрываюць асноўную думку, што выводзіць мараль няма ніякай патрэбы.

Некаторыя метадысты прапануюць два віды чытання тэксту баек: індывідуальнае і чытанне па ролях. Індывідуальнае чытанне шырока і эфектыўна прымяняецца метадыстамі і настаўнікамі ў педагагічнай практыцы. Чытанне ж па ролях, думаецца, можна выкарыстоўваць толькі ў тых выпадках, калі героі баек – людзі. Калі ж дзейнымі асобамі байкі з'яўляюцца звяры і жывёлы, гэты прыём немэтазгодны па прычынах маральнага і эстэтычнага характару. Пры чытанні байкі па ролях, паводле некаторых метадаў, выканаўцы роляў дзейных асоб прысвойваюць іх думкі, пачуцці, імкненні, дзеянні і, наколькі магчыма, пераўвасабляюцца ў вобраз. Нягледзячы на

ўмоўнасць і алегарычнасць байкі, прапаноўваюць студэнту (вучню) прысвойваць думкі, пачуцці, жаданні такіх дзейных асоб, як Асёл, Парсюк, Жаба, Баран, і тым больш пераўвасабляцца ў іх напедагагічна. Галоўнае для будучага настаўніка мовы і літаратуры не “іграць” на ўроку персанажаў байкі, а расказваць пра іх.

У байцы ўвага звычайна акцэнтуюцца на адной найбольш прыкметнай адмоўнай якасці вобраза, таму настаўнік павінен валодаць навыкам творча раскрываць гэту рысу характару дзейнай асобы. Спрабуючы “іграць” дзейных асоб, студэнты (вучні) перадаюць толькі знешнюю прывабнасць твора, бо захапляюцца камічнымі сітуацыямі і смешнымі выразамі. У выніку такога чытання не выяўляецца агульная накіраванасць твора, не раскрываецца значнасць падтэксту байкі, а толькі “паказваюцца” яе дзейныя асобы. Развіваць свае артыстычныя здольнасці студэнты і вучні маюць магчымасць у драматычным гуртку, на занятках жа мастацкага чытання і ўроках літаратуры яны павінны выпрацаваць навыкі творчага падыходу да засваення мастацкіх твораў, г.зн. развіваць актыўнасць і вобразнасць мыслення, шчырасць пачуццяў і захопленасць мастацкім тэкстам літаратурнага твора.

Распрацоўваючы сродкі мастацкага чытання баек, студэнты засвойваюць некаторыя прыёмы, як, напрыклад, абавязковая паўза ў канцы кожнага вершаванага радка, што выкарыстоўваюцца пры ўвасабленні ў жывым вусным слове лірычных твораў.

Лірыка. Вершаваная мова ў параўнанні з мовай прозы мае свае спецыфічныя асаблівасці: больш арганізаваны рытм, рыфму, памер; яна больш сціслая і дынамічная, чым проза, патрабуе асаблівай гукавой выразнасці.

Асноўныя кампаненты паэтычнага твора: музыка – вобраз – пачуццё – думка. Паэт як бы здымае з рэчаў і з’яў налёт штодзённасці і гаворыць сваім чытачам: тое, што вы бачыце штодня і што лічыце будзённым, на самай справе незвычайнае, поўнае прываблівасці, вялікага ўнутранага значэння і ў гэтым сэнсе таямнічае. Паэт знаходзіць асаблівыя словы і мастацкія сродкі для перадачы ўласных пачуццяў, для выяўлення сваіх перажыванняў. Яго словы, напоўненыя пачуццём і музыкай, прымаюць вершаваную форму, бо яна найлепш прыдатная для выражэння эмоцый чалавека.

Паводле вобразнага выказвання Д. Каравякова, “неба пасеяла ў кожнай чалавечай душы часцінку свайго прамяністага эфіру, якую мы называем пачуццём паэзіі. Душу паэта яно надзяліла цэлымі снапамі сваіх промняў. Сваімі лішкамі паэт дзеліцца з чалавецтвам, і промні яго паэтычнага пачуцця прыцягваюць да сябе роднасныя ім часцінкі, якія захоўваюцца ў нашых душэўных тайніках. Чытальнік – праваднік гэтых промняў. Сілаю таленту ён, з аднаго боку, настройваецца

душою ва ўнісон з паэтычным пачуццём аўтара, а з другога – прымушае вібрыраваць тымі ж гукамі паэтычнае пачуццё слухача. Патрэбен талент, каб адчуць паэта, і патрэбен талент, каб перадаць гэта пачуццё слухачу”.

Як перадаць у жывым вусным слове высокае натхненне і глыбокае псіхалагічнае адчуванне, што напаўнялі душу паэта ў момант творчага ўздыму? Што пры чытанні розных відаў лірыкі ў найбольшай ступені садзейнічае перадачы думак і пачуццяў лірычнага героя? Ад чыйго імя (аўтара, лірычнага героя або ўласнага) чытальніку чытаць паэтычны твор? Які від сувязі са слухачамі мэтазгодна выкарыстоўваць пры чытанні розных відаў лірыкі? На гэтыя і іншыя пытанні творчага характару неабходна знайсці адказ, распрацоўваючы спецыфічныя асаблівасці чытання тэкстаў пейзажнай, грамадзянскай, філасофскай і інтымнай лірыкі. Паколькі гаворка ідзе пра творчы працэс, то трэба адзначыць, што ў мастацтве чытання, як і ў мастацтве ўвогуле, агульным можа быць толькі прынцып, накіраванасць гэтага працэсу, прыёмы ж распрацоўкі чытання ў кожнага выкладчыка (настаўніка) будуць розныя, свае. І гэта заканамерна.

Ніжэй паказаны ход распрацоўкі сродкаў мастацкага чытання тэкстаў пейзажнай, грамадзянскай, філасофскай і інтымнай лірыкі неабходна разглядаць як адзін з магчымых шляхоў іх увасаблення ў жывым вусным слове.

Пры чытанні лірычных вершаў трэба ўмець карыстацца творчым “манком”, які дапамагаў бы выканаўцу адчуваць настрой твора. Гэта можа быць зрокавы або слыхавы вобраз, што ў некаторай ступені пераклікаецца з вобразам лірычнага твора або асобных яго частак. “Манком” для чытання можа быць пэўная з’ява, выпадак з асабістага жыцця настаўніка або знаёмага яму чалавека. Гэты “манок” дапамагае выклікаць тое адчуванне, той стан, якія больш падыходзяць для перадачы зместу твора.

Пры чытанні лірыкі асабліва вялікае значэнне мае фантазія выканаўцы. Карціны, якія яна стварае, будзяць яго ўяўленні, ажыўляюць папярэдні вопыт, што захоўвала памяць.

Пейзажная лірыка. Пры мастацкім чытанні пейзажнай лірыкі, у якой выяўляюцца эстэтычныя адчуванні, звязаныя з успрыманням роднай прыроды, неабходна ўмець ствараць яркія і вобразныя бачанні. Настаўнік павінен бачыць, чуць, адчуваць тое, пра што гаворыцца ў тэксце, і перадаць гэта так, каб выклікаць ва ўяўленні вучняў знаёмыя і блізкія ім малюнкi родных мясцін. Эмоцыі, якія па меры чытання будуць паступова ўзрастаць, трэба навучыцца пэўным чынам стрымліваць, каб выкананне не набывала штучнасці.

Яскравыя вобразныя бачанні і асабістая творчая зацікаўленасць настаўніка пры перадачы аўтарскага тэкста садзейнічаюць таму, што

вучні атрымліваюць сапраўднае эстэтычнае задавальненне, асалоду, як, напрыклад, пры ўспрыманні верша М. Багдановіча “Зімой”.

Грамадзянская лірыка. У творах грамадзянскай лірыкі паэт ад імя лірычнага героя дае ацэнку грамадскім з’явам, выяўляе свае адносіны да іх. Думкі паэта грунтуюцца на высокіх маральных пачуццях. Гэта патрабуе ад настаўніка не гучнага вымаўлення, а прастаты, шчырасці і ўзнёсласці пры ўвасабленні верша ў жывым вусным слове чытанне грамадзянскай лірыкі часцей патрабуе непасрэднай сувязі са слухачамі.

Прыклад: верш Я. Коласа “Ворагам”

Ужо даўно вяроўкі
Вас, паны, чакаюць,
І па вас асіны
Слёзы праліваюць.

Чытанне верша павінна быць вытрымана ў напружаным рытме. Пытальная інтанацыя, якой прасякнуты ўвесь твор, можа выклікаць у настаўніка так званае “падпяванне”. Каб гэта не здарылася, пытанні павінны заключаць у сабе сілу страсных палітычных абвінавачванняў, якія аўтар кідае прыгнятальнікам.

У першых радках верша выразна адчуваецца сарказм героя, які нельга пакінуць без увагі і абавязкова трэба перадаць у чытанні. Зварот чытаецца патрабавальна і ўпэўнена.

У другой частцы пытальная інтанацыя служыць не толькі для таго, каб паставіць пытанне, а ў асноўным для таго, каб сцвердзіць прагнасць, лютасць, ненажэрнасць “дабрадзеяў”, паказаць, якое жыццё выпала на долю прыгнечанага сялянства. Горыч, крыўда, абурэнне і гнеў гучаць у словах паэта.

Заклучная частка чытаецца з унутраным уздымам. Інтанацыйнае гучанне тэксту павінна перадаць упэўненасць, што час расплаты настане і “Багачы і панства” атрымаюць па “заслугах”. Калі папярэджанне прагучыць стрымана, цвёрда, вучні змогуць паверыць у сілу народа, які здолее вынесці смяротны прысуд эксплуатаатарам.

Філасофская лірыка. Змест вершаў філасофскай лірыкі грунтуецца на інтэлектуальных пачуццях, звязаных з задавальненнем пазнавальных патрэб чалавека. Аснову выразнасці чытання філасофскай лірыкі складаюць разважанні ўслых. У прысутнасці вучняў як бы адбываецца напружаная інтэлектуальная работа настаўніка, які спрабуе вырашыць складаныя жыццёвыя праблемы, пытанні пра ўзаемаадносіны чалавека і прыроды.

Чым больш глыбокая і змястоўная думка аўтара, тым цікавей, хоць і больш складана, распрацоўваць сродкі выразнасці чытання філасофскага твора. Выклікаць пры чытанні верша філасофскі роздум можа не толькі невядомае, тое, што хвалюе або патрабуе рашэння, але

таксама і добра знаёмае настаўніку, што паказана паэтам у іншым аспекце і таму ўспрынята настаўнікам па-новаму. Знайшоўшы ў філасофскім творы пацвярджэнне ўласным разважаннем, настаўнік адкрывае для сябе аднадумца ў асобе аўтара, які сваім творам садзейнічае інтэлектуальнаму і эстэтычнаму яго ўзбагачэнню.

Філасофскія разважанні не церпяць таропкасці, таму ў чытанні верша трэба перадаць нарастанне псіхалагічнага напружання.

Інтымная лірыка. Пры чытанні вершаў інтымнай лірыкі эмацыянальная ўсхваляванасць настаўніка, яго пранікненне ў перажыванні герояў павінны быць асабліва шчырыя і праўдзівыя. Каб перадаць словамі багацце пачуццяў, складанасць душэўных перажыванняў з іх найтанчэйшымі адценнямі, настаўнік павінен усё гэта ўявіць і ў некаторай ступені перажыць, бо творы інтымнай лірыкі раскрываюць ва ўсёй шматграннасці чалавечыя пачуцці і ўздзейнічаюць у асноўным таксама на пачуцці. У такіх вершах мала сюжэтнага матэрыялу, таму яго трэба стварыць сваёй фантазіяй, дамалёўваючы на аснове думак і перажыванняў лірычнага героя карціны, якія дапамогуць настаўніку ўявіць усю гісторыю кахання героя, зразумець яго псіхалагічныя перажыванні, пранікнуцца імі.

Кожны чалавек, калі яму падабаецца той ці іншы паэт, на час чытання лірычнага верша “прысвойвае” не толькі тэкст, але і пачуцці аўтара, што закладзены ў падтэксце, і карыстаецца імі, як сваімі ўласнымі. Пры ўмове хоць бы прыблізнага зліцця думак і пачуццяў настаўніка і паэта атрымаецца ўзорнае мастацкае чытанне. Але поўнага зліцця ўсё ж быць не можа, таму што ў жыцці няма двух чалавек, якія аднолькава б думалі і адчувалі. Ступень такога зліцця залежыць ад таго, наколькі словы паэта ўсхваляюць, захопяць настаўніка, наколькі яны стануць яму блізкія і зразумелыя.

Вялікае значэнне пры чытанні інтымнай лірыкі мае жыццёвы вопыт чытальніка. Фальшывасць, няшчырасць выканання часта тлумачацца тым, што чытальнік яшчэ “не дарос” да разумення і адчування думак і пачуццяў, закладзеных у творы, або ў яго адсутнічае ці недастаткова развіта пачуццё мастацкасці, патрэбнае для таго, каб адчуць прыгажосць такога твора. Таму асабліва важна пры распрацоўцы сродкаў чытання інтымнай лірыкі дапамагчы выканаўцу выявіць яго першыя, нясмелыя юнацкія пачуцці. Для таго каб адкрыць вучням нешта новае, што яшчэ невядома ім у чалавечых пачуццях, настаўнік павінен зрабіць гэта адкрыццё спачатку для сябе, бо нельга навучыць іншых таму, чаго не ведаеш сам, чаго ніколі не перажываў, не адчуваў. З гэтага вынікае патрабаванне асабліва вялікай самастойнай псіхалагічнай падрыхтоўкі будучых настаўнікаў да чытання такіх твораў. У адносінах паміж настаўнікамі і вучнямі павінны быць шчырасць і вялікі давер. Дзіцячыя і юнацкія пачуцці –

танюткія струны, якія спачатку трэба пясчотна і асцярожна “настроіць” на неабходнае гучанне і толькі пасля гэтага асцярожна і далікатна пачынаць на іх “іграць”, ствараючы цудоўны, напоўнены музыкай твор. Па словах М. Горкага: “Прачытаць як належыць твор лірычны, – зусім не дробязь: для гэтага трэба доўга яго вывучаць. Трэба шчыра падзяліць з паэтам высокае адчуванне, якое напаўняла яго душу”. Напрыклад, чытанне верша П. Броўкі “Пахне чабор”.

Драматычныя творы. Распрацоўка чытання драматычных твораў мае свае асаблівасці. Выкарыстанне аднаго якога-небудзь прыёму чытання не дае жаданых вынікаў, таму варта прапанаваць некалькі прыёмаў выразнага чытання драматычных твораў, вывучэнне якіх прадугледжана праграмай сярэдняй школы па беларускай літаратуры: чытанне некалькіх урыўкаў з твора (завязка, кульмінацыя, развязка драмы К. Крапівы “Партызаны”); чытанне ўсяго твора (фарс-вадэвіль В. Дуніна-Марцінкевіча “Пінская шляхта”); спалучэнне чытання з пераказам зместу твора (драма Я. Купалы “Раскіданае гняздо”); чытанне асобнага ўрыўка (камедыя К. Крапівы “Хто смяецца апошнім”). Чытанне можа ажыццяўляцца і адным чалавекам, і групай – па ролях.

Пры індывідуальным чытанні драматычнага твора немэтазгодна пераўвасабляцца ў герояў, неабходна толькі прытрымлівацца асноўнай лініі паводзін кожнага персанажа, выяўленай пры аналізе твора і распрацоўцы сродкаў выразнасці чытання тэксту.

Акрамя слоў дзейных асоб, у кожнай п’есе ёсць аўтарскія рэмаркі. Шмат якія з іх услых не чытаюцца, але абавязкова ўлічваюцца пры галасавой перадачы тэксту. Змест некаторых рэмарак можна перадаць жэстамі і мімікай, калі яны будуць арганічным праяўленнем унутранага стану чытальніка. Імёны дзейных асоб вымаўляюцца лёгка, непрыкметна, а калі знойдзены яркія галасавыя характарыстыкі дзейных асоб, патрэба называць герояў наогул адпадае.

Мастацкае чытанне драматычнага твора ці ўрыўка з яго па ролях адрозніваецца ад індывідуальнага тым, што задача выканаўцы той ці іншай ролі павінна супадаць з жыццёвай задачай дзейнай асобы, ад імя якой ён выступае. Чытальніку трэба “прысвоіць” індывідуальныя рысы характару дзейнай асобы, яе жыццёвы вопыт, псіхалогію, светапогляд, перакананні. Пэўнае значэнне для чытання тэксту драматычнага твора па ролях мае моўная характарыстыка персанажаў. Кожны чалавек гаворыць па-свойму, у яго мове пэўным чынам адбіваецца яго жыццё. Будучы настаўнік павінен засвоіць, што трэба выбраць з мовы герояў і перадаць у жывым слове толькі самыя тыповыя і вобразныя фарбы і адценні, здольныя выклікаць у вучняў яркія жыццёвыя асацыяцыі. Распрацоўваючы чытанне па ролях,

нельга арыентавацца на акцёрскае пераўвасабленне ў вобразы, трэба імкнуцца толькі да раскрыцця характару паводзін герояў, да выяўлення іх думак, жаданняў, імкненняў, пачуццяў. Гэта дапаможа перадаць у жывым слове сэнсава-псіхалагічны змест драматычнага твора.

З мэтай лепшага пранікнення ў змест драматычнага твора і разумення асобных яго вобразаў карысна арганізаваць калектыўны прагляд спектакля прафесійнага тэатра, а пасля – абмеркаванне ў групе. Наведаць спектакль мэтазгодна тады, калі твор прааналізаваны ўжо на занятках. Калі студэнты (вучні) ведаюць змест п’есы, успрыманне яе сцэнічнага варыянта будзе больш эфектыўнае.

Можна выкарыстоўваць і запісы радыёпастановак па п’есах. Праслухоўванне запісаў праводзіцца звычайна пасля распрацоўкі сродкаў выразнасці чытання на групавых занятках. Пры неабходнасці некаторыя мясціны спектакля варта каменціраваць, найбольш важныя сцэны ці эпізоды праслухоўваць некалькі разоў.

Распрацоўка чытання драматычных твораў садзейнічае павышэнню эстэтычнага ўзроўню развіцця студэнтаў (вучняў), больш глыбокаму засваенню імі зместу мастацкіх твораў, дае магчымасць пазнаёміць будучых настаўнікаў з гісторыяй беларускай тэатральнай культуры, з выдатнымі майстрамі нацыянальнага драматычнага мастацтва, дапамагае развіваць мастацкі густ студэнтаў.

Прапануецца наступны план распрацоўкі мастацкага чытання драматычнага твора:

- 1) прачытаць увесь драматычны твор;
- 2) прааналізаваць драматычны твор, г.зн. разабрацца ў ідэйна-сэнсавай сутнасці п’есы, выявіць характары і лініі паводзін дзейных асоб;
- 3) выпісаць характарыстыкі, якія даюць кожнаму герою іншыя дзейныя асобы;
- 4) прачытаць твор ці ўрывак з яго індывідуальна ці па ролях, якія загадзя размяркоўваюцца ў адпаведнасці з пажаданнем студэнтаў (вучняў), а таксама з улікам іх творчых магчымасцей і здольнасцей (мэтазгодна на кожную ролю прызначаць па некалькі выканаўцаў);
- 5) паслухаць ці прааналізаваць фоназапіс тэлеспектакля або радыёспектакля па названай п’есе.

Такая паслядоўнасць распрацоўкі драматычнага твора садзейнічае паступоваму авалодванню навыкамі індывідуальнага чытання і чытання па ролях. Акрамя таго, працуючы з тэкстам драматычнага твора, студэнты (вучні) прывучаюцца і ў штодзённым жыцці аналізаваць з’явы і падзеі, сведкамі якіх яны становяцца, ацэньваць чалавека не толькі па тым, што ён гаворыць, а і па тым, што робіць.

VI. ПЛАНЫ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

для студэнтаў 3 курса ФБФК,
“Беларуская філалогія. Літаратуразнаўства”

Практычныя заняткі № 1

Выразнае чытанне як мастацтва

1. Выразнае чытанне і яго месца ў педагагічным працэсе.
2. Сувязь выразнага чытання з вуснай народнай творчасцю, тэатрам, літаратурай.
3. Задачы выразнага чытання.
4. З гісторыі мастацкага чытання і методыкі выразнага чытання.

Практычныя заняткі № 2

Асновы мастацкага чытання

1. Выканальніцкі аналіз зместу літаратурнага твора.
2. Асноўная думка твора ці ўрыўка.
3. Вобразныя бачанні.
4. Поза, жэсты чытальніка.
5. Крытэрыі выразнасці чытання.

Практычныя заняткі № 3

Тэхніка маўлення. Арфаэпія. Інтанацыя

1. Дыханне. Віды дыхання.
2. Голас. Недахопы голасу.
3. Практыкаванні па працы з голасам.
4. Дыкцыя. Практыкаванні.
5. Арфаэпія. Націск.
6. Інтанацыя. Лагічны націск.
7. Тэмп, рытм.
8. Партытура чытання.

Літаратура да практычных заняткаў № 1–3

1. Генкин, В.М. Основы техники речи и выразительного чтения / В.М. Генкин. – Витебск, 2000.
2. Каляда, А.А. Выразнае чытанне / А.А. Каляда. – Мн., 1989.
3. Князьков, А.А. Техника речи и постановка голоса / А.А. Князьков. – М., 1990.

4. Майман, Р.Р., Дмитриева, Е.Д., Найденов, Б.С. Выразительное чтение: практикум / Р.Р. Майман, Е.Д. Дмитриева, Б.С. Найденов. – М., 1980.
5. Рыданова, И.И. Культура речевого поведения учителя / И.И. Рыданова. – Мн., 2000.
6. Савостьянов, А.И. Техника речи в профессиональной подготовке учителя / А.И. Савостьянов. – М., 1999.

Практычныя заняткі № 4

Чытанне мастацкай прозы

1. Чытанне мастацкай прозы.
2. Падрыхтоўка выразнага чытання праявіснага твора (І. Пташнікаў “Алені”).
3. Чытанне праявісных твораў з дыялогам (З. Бядуля “Пяць лыжак заціркі”).

Практычныя заняткі № 5

Спецыфіка чытання казак

1. Адрозненне чытання казак ад прозы.
2. Увасабленне ў мастацкае слова казкі на памяць.

Літаратура да практычных заняткаў № 4 –5

1. Каляда, А.А. Выразнае чытанне / А.А. Каляда. – Мн., 1989.
2. Найденов, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Найденов. – М., 1986.
3. Белецкий, А.И. В мастерской слова / А.И. Белецкий. – М., 1989.
4. Буяльский, Б.А. Искусство выразительного чтения / Б.А. Буяльский. – М., 1986.
5. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – М., 1991.
6. Гиршман, М.М. Ритм художественной прозы / М.М. Гиршман. – М., 1982.

Практычныя заняткі № 6

Спецыфіка чытання паэтычных твораў

1. Спецыфіка чытання паэтычных твораў:
 - а) чытанне пейзажнай лірыкі;

- б) чытанне інтымнай лірыкі;
- в) чытанне філасофскай лірыкі;
- г) чытанне грамадзянскай лірыкі.
- 2. Распрацоўка чытання вершаў М. Багдановіча, Г. Бураўкіна, М. Танка, Н. Гілевіча.
- 3. Чытанне сатырычных вершаў.

Практычныя заняткі № 7

Мастацкае чытанне байкі

- 1. Спецыфіка чытання байкі.
- 2. Выкарыстанне жэстаў і мімікі пры расказванні тэксту байкі.
- 3. Падрыхтоўка выразнага чытання байкі К. Крапівы “Ганарысты парсюк”.
- 4. Выразнае чытанне на памяць байкі на выбар студэнтаў.

Літаратура да практычных заняткаў № 6–7

- 1. Каляда, А.А. Выразнае чытанне / А.А. Каляда. – Мн., 1989.
- 2. Майман, Р.Р., Дмитриева, Е.Д., Найденов, Б.С. Выразительное чтение: практикум / Р.Р. Майман, Е.Д. Дмитриева, Б.С. Найденов. – М., 1980.
- 3. Капшай, Н.П. Работа над поэтическим текстом в школе / Н.П. Капшай. – Мн., 2001.

Практычныя заняткі № 8

Спецыфіка чытання драматычных твораў

- 1. Чытанне драматычных твораў.
- 2. Распрацоўка сродкаў лагічнай і эмацыянальна-вобразнай выразнасці чытання тэксту кожнай ролі п’есы (К. Крапіва “Хто смяецца апошнім”).
- 3. Чытанне па ролях.

Практычныя заняткі № 9

Спецыфіка чытання драматычных твораў

Групавая праца. Пастаноўка па групах урыўка з п’есы на выбар.

Літаратура да практычных заняткаў № 8–9

1. Каляда, А.А. Выразнае чытанне / А.А. Каляда. – Мн., 1989.
2. Никольская, С.Т., Майорова А.В., Осокин В.В. Выразительное чтение / С.Т. Никольская, А.В. Майорова, В.В. Осокин. – Л., 1990.
3. Каляда, А.А. Мастацкае чытанне ў школе: 5–11 кл. / А.А. Каляда. – Мн., 1992.

Практычныя заняткі № 10

Выразнае чытанне самастойна падрыхтаваных вершаў (з сучаснай беларускай паэзіі)

Заўвага! Студэнты самі выбіраюць творы для завучвання на памяць.

Практычныя заняткі № 11

Выразнае чытанне на памяць самастойна падрыхтаваных студэнтамі ўрыўкаў з празаічных твораў

Практычныя заняткі № 12

Мастацкае чытанне ў агульнаадукацыйнай школе

1. Урокі выразнага чытання ў школе. Структура ўрока.
2. Прынцыпы навучання выразнаму чытання.
3. Патрабаванні да вучнёўскага мастацкага чытання і яго ацэнка.
4. Арганізацыя школьнага гуртка або студыі тэатральнага мастацтва.
5. Арганізацыя літаратурных вечароў, конкурсаў мастацкага чытання вучняў у школе.

Літаратура да практычных заняткаў № 12

1. Каляда, А.А. Выразнае чытанне / А.А. Каляда. – Мн., 1989.
2. Каляда, А.А. Мастацкае чытанне ў школе: 5–11 кл. / А.А. Каляда. – Мн., 1992.

VII. ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Выразнае чытанне як дысцыпліна.
2. Задачы выразнага чытання.
3. Выканальніцкі аналіз.
4. Выпрацоўка вобразных бачанняў.
5. Партытура чытання.
6. Тэхнічная выразнасць.
7. Асновы мастацкага чытання.
8. 3 гісторыі методыкі выразнага чытання.
9. Дыханне. Практыкаванні на трэніроўку дыхання.
10. Голас. Практыкаванні на трэніроўку голасу.
11. Дыкцыя. Практыкаванні на трэніроўку дыкцыі.
12. Арфаэпія.
13. Пантаміміка, жэсты, міміка.
14. Распрацоўка сродкаў выразнасці чытання мастацкага тэксту.
15. Распрацоўка сродкаў выразнасці чытання праявічых тэкстаў апісальна-апавядальнага характару.
16. Распрацоўка сродкаў выразнасці чытання праявічых тэкстаў з дыялогаў.
17. Мастацкае чытанне казак.
18. Мастацкае чытанне байкі.
19. Распрацоўка сродкаў выразнасці чытання лірычных твораў.
20. Мастацкае чытанне пейзажнай лірыкі.
21. Мастацкае чытанне грамадзянскай лірыкі.
22. Мастацкае чытанне філасофскай лірыкі.
23. Мастацкае чытанне інтымнай лірыкі.
24. Распрацоўка сродкаў выразнасці чытання драматычных твораў.
25. Мастацкае чытанне ў агульнаадукацыйнай школе.
26. Мастацкае чытанне на ўроках літаратуры.
27. Пазакласныя заняткі па мастацкім чытанні.

VIII. ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ПА ЗМЕСЦЕ ЎСЯГО КУРСА

1. Выразнае чытанне – гэта ... дысцыпліна.

- а) практычная;
- б) тэарэтычная;
- в) навукова-практычная.

2. Аналіз твора з мэтай падрыхтоўкі да мастацкага чытання літаратурнага твора або ўрыўка з яго называецца:

- а) мовазнаўчым;
- б) літаратуразнаўчым;
- в) выканальніцкім.

3. Сіла гуку залежыць ад:

- а) актыўнасці работы органаў моўнага апарату;
- б) інтэлектуальнага ўзроўню чытача;
- в) палётнасці гуку.

4. Найбольш распаўсюджаныя недахопы моўнага голасу:

- а) афанія;
- б) дысфанія;
- в) фонастэнія;
- г) біфанія.

5. Партытурай чытання называецца:

- а) графічнае абазначэнне элементаў мастацкага чытання;
- б) гукавое абазначэнне элементаў мастацкага чытання;
- в) слыхавое ўспрыняцце тэксту.

6. Распрацоўка сродкаў выразнасці чытання мастацкага тэксту праводзіцца ў адпаведнасці з планам. Захавайце правільную паслядоўнасць этапаў:

- 1) знаёмства са зместам мастацкага твора;
 - 2) распрацоўка сродкаў вобразна-эмацыянальнай і лагічнай выразнасці чытання мастацкага твора;
 - 3) падзел тэксту на часткі, падбор назваў да іх і вызначэнне задачы чытання кожнай часткі;
 - 4) удакладненне асноўнай думкі і мэты чытання.
- а) 1, 2, 3, 4;
 - б) 1, 3, 4, 2;
 - в) 1, 3, 2, 4.

7. Хто з'яўляецца аўтарам наступнага выказвання: “Не можа быць добрым выхавальнік, які не валодае мімікай, які не можа надаць свайму твару неабходны выраз ці стрымаць свой настрой”:

- а) Ф. Скарына;
- б) А.С. Макаранка;
- в) С. Полацкі.

8. Вызначце два віды чытання тэксту баек:

- а) індывідуальнае;
- б) калектыўнае;
- в) чытанне па ролях.

9. Асноўныя кампаненты паэтычнага твора:

- а) зрокавае ўспрыняцце – лірычны герой – думка;
- б) музыка – вобраз – пачуццё – думка;
- в) вобраз – асацыяцыі – выклад думкі.

10. Аснову выразнасці чытання філасофскай лірыкі складаюць:

- а) вобразныя бачанні;
- б) разважанні ўслых;
- в) тэкставыя асацыяцыі.

11. Спецыфіка распрацоўкі сродкаў выразнасці чытання празаічных урыўкаў з дыялогам заключаецца ў тым, каб:

- а) раскрыць характары персанажаў;
- б) выявіць эмацыйны стан герояў;
- в) знайсці неабходныя сродкі выразнасці для перадачы асаблівасцей мовы герояў.

12. Працэс распрацоўкі сродкаў выразнасці чытання мастацкага тэксту грунтуецца на двух прынцыпах:

- а) развіцці творчай індывідуальнасці чытальніка;
- б) паступовым засваенні зместу твора;
- в) правільным чытанні.

13. Афарбоўка голасу, якую яму надаюць абертаны, называецца:

- а) рэгістрам;
- б) тэмбрам;
- в) палётнасцю.

14. Да сродкаў тэхнічнай выразнасці жывога вуснага слова адносяць:

- а) дыханне;
- б) голас;
- в) дыкцыя;
- г) пантаміміка;
- д) знешні выгляд чытача.

15. Мэта выканальніцкага аналізу:

- а) выявіць ідэйна-сэнсавую сутнасць літаратурнага твора;
- б) канкрэтна ўявіць мастацкія вобразы;
- в) падрыхтавацца да ўзорна-паказальнага чытання.

16. Што сімвалізуе такі ўмоўны знак “V” пры графічным абазначэнні элементаў мастацкага чытання:

- а) псіхалагічная паўза;
- б) лагічная паўза;
- в) люфтваўза.

17. Знайдзіце правільную фармулёўку паняцця “падтэкст”:

- а) паказ аўтарам зашыфраваных фактаў;
- б) разуменне і перадача ў жывым слове сэнсу адлюстраваных у тэксце з’яў і падзей;
- в) разуменне чытачом напісанага ў тэксце.

Репозиторий ВГУ